

Obračun s narodnim neprijateljem u Bjelovaru 1945. godine

Horvatić, Jan

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:122706>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-25**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

DIPLOMSKI RAD

„Obračun s narodnim neprijateljem“ u Bjelovaru 1945. godine

MENTOR: dr. sc. Ivo Goldstein

AUTOR: Jan Horvatić

Zagreb, 2023.

Sadržaj

1. Uvod.....	3
2. Početak ustaško-nacionalističkog pokreta u Bjelovaru.....	5
2.1. Bjelovarski ustanak	7
3. Gudovački masakr – prvi masovni masakr u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj	12
4. Bjelovar pod vlašću NDH.....	17
4.1. Početni progoni Srba – iseljavanje i prekrštavanje	18
4.2. Progon Židova	20
4.3. Progon komunista	24
4.4. Progon Roma.....	25
4.5. Djelovanje lokalnih Folksdojčera	27
4.6. Djelovanje ustaških i njemačkih sudova	28
4.7. Zločini neprijateljskih vojnih formacija	30
4.7.1. Djelovanje njemačkih vojnih formacija.....	30
4.7.2. Djelovanje Vrhovnog redarstvenog povjerenstva	31
4.7.3. Djelovanje Luburičevaca, Bobanovaca i Čerkeza	33
4.7.4. Bijela garda i milicija	34
4.8. Pregled žrtava ustaških i njemačkih zločina.....	35
5. Oslobođenje Bjelovara i uspostava nove vlasti.....	37
6. Kraj rata i potreba za obračunom s narodnim neprijateljem	38
6.1. Obračun s narodnim neprijateljem u Bjelovaru.....	43
7. Zakonodavni okvir obračuna s narodnim neprijateljem	46
7.1. Vojni sudovi.....	49
7.2. Narodni sudovi	52
7.3. Odluka o zaštiti nacionalne časti i Zakon o krivičnim djelima.....	53
7.3.1. Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj.....	55
7.3.2. Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države.....	58
8. Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača	62
9. Statistički pregled zločina iz arhivske građe.....	65
9.1. Slučajevi Vojnog suda u Bjelovaru	65
9.2. Slučajevi Okružnog suda u Bjelovaru	69
10. Primjeri suđenja s Vojnog suda.....	73
10.1. Mijo Botinčan – Ustaša, sudjeluje pri iseljavanju Srba	73

10.2. Franjo Cepetić – Ustaša, sudjeluje u borbama protiv partizana	74
10.3. Josip Habdija – Ustaša, raspiruje vjersku mržnju	76
10.4. Franjo Hajduković – Ustaški pobočnik za gospodarstvo	77
10.5. Martin Hasan – Ustaški zbirnik	79
10.6. Stjepan Matičec – Dezerter NOV-a, suradnik okupatora	80
10.7. Nikola Panić – Oslobođen optužbe za sudjelovanje u gudovačkom masakru	81
10.8. Martin Popović – Ustaša, prokazivač	82
10.9. Jozo Sabolović – Dezerter NOV-a, ustaški špijun i Bobanovac	83
10.10. Ivan Šestak – Ustaša i vođa propagande u Bjelovaru	84
11. Primjeri suđenja s Okružnog suda	86
11.1. Nikola Božičević – gradski načelnik Bjelovara	86
11.2. Vendelin Gassman – Franjevac i špijun u službi Gestapa	90
11.3. Franjo Hegeduš – narodni zastupnik i član ustaškog sabora	94
11.4. Srećko Jandrašić st. – gostioničar	95
11.5. Franjo Kaurić – tajnik ustaškog stožera u Bjelovaru	97
11.6. Andrija Kirin – ustaški logornik za kotar Bjelovar	100
11.7. Janko Lamač – suučesnik gudovačkog masakra	104
11.8. Nikola Mikulanović – legionar „Vražje divizije“	106
11.9. Franjo Sentinella – upravitelj bjelovarske Gimnazije	108
11.10. Dr. Luka Starčević – HSS-ovac i petokolonaš	110
12. Zaključak	113
13. Bibliografija	115
13.1. Izvori	116

1. Uvod

„Nema, ne može da bude slobode naroda, ni jedinstva, ni mira, ni sreće, bez potpunog, nemilosrdnog uništenja izdajničke reakcije, bez pravde koja, kako su to rekli Koča Popović i Peko Dapčević (1913-1999) – obuhvata osvetu, uključuje osvetu – bez nasilne smrti fašizma.“¹, riječi su Marka Ristića, srpskog književnika, nakon oslobođenja Beograda.

Tijekom Drugog svjetskog rata Jugoslavija je bila poprište nebrojenih zločina počinjenih od strane okupatora i njegovih pomagača. U takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ustaše su počinili zla koja su nužno sa sobom povlačila pitanje kazne u slučaju njihova poraza. Svojim vlastitim nedjelima su se pobrinuli da se nova vlast nakon njihova poraza morala obračunati s velikim brojem domaćih izdajnika, ubojica, pljačkaša, silovatelja, mučitelja i raznih drugih zločinaca. Ovaj diplomski rad bavi se pitanjem obračuna s narodnim neprijateljem u Bjelovarskom kotaru i gradu, važnom za ustašku mitologiju, poprištu jedinog ustaškog ustanka u cijeloj zemlji, mjestu prvog državno organiziranog masakra u NDH, gradu u kojem su djelovali brojni visoki dužnosnici režima. Ovim ću radom nastojat rasvijetliti način na koji se taj obračun provodio nad onima koji su smatrani narodnim neprijateljima. Iznijet ću mišljenje o tome jesu li imali pravedna suđenja ili se nad njima provodila osveta van zakonodavnih okvira. Namjera je ovog rada da objasni cilj samog obračuna i odgovori na pitanje što se njime htjelo postići.

U svrhu razumijevanja konteksta u uvodnom dijelu će biti opisan početak ustaškog pokreta u gradu i njihovi zločini počinjeni za vrijeme rata. Zatim je objašnjen pad okupatora i ustaške vlasti, način na koji je obračun s narodnim neprijateljem započeo te zakonodavni okvir unutar kojega se obračun dogodio (što uključuje najbitnije zakone, osnutak i ulogu okružnih i vojnih sudova te komisija za utvrđivanje ratnih zločina). Za pregled svih zločina koji su tijekom rata počinjeni u Bjelovarskom kotaru korišteni su arhivski izvori, kao i za analizu vođenja sudskih procesa na reprezentativnom uzorku slučajeva s Okružnog i Vojnog suda. Određene slučajeve s oba suda posebno sam istaknuo zbog njihovih specifičnosti.

U prvom dijelu rada, koji se odnosi na početak ustaškog pokreta, Bjelovarski ustanak, prvi ustaški masakr u Gudovcu, stanje u Bjelovaru i kotaru tijekom rata te oslobođenje Bjelovara i uspostavu nove vlasti, ponajviše sam koristio *Modernu povijest Bjelovara* povjesničara Željka Karaule. Njegov opsežan pregled bjelovarske povijesti bio je nezaobilazan za pisanje ovog rada, kao i

¹ GOLDSTEIN, Ivo, *Povijest Hrvatske, 1945 -2011.*, 39.

njegovi članci o pojedinim događajima bjelovarskog kraja vezanim za tematski kontekst. Tako su mi *Slučaj Gudovac* i *Bjelovarski ustanak Bjelovarski ustanak 7.-10. travnja 1941. u povijesnim izvorima* dali uvid u detalje oba događaja koji su bitni za karakteriziranje ustaškog režima. Od velike pomoći pri pisanju ovog dijela bili su Šime Balen i knjiga *Pavelić* koja donosi detalje i arhivske izvore o slučaju masakra u Gudovcu, te *1941. Godina koja se vraća* Slavka Goldsteina koja opisuje ne samo događaje, već i zločinačku narav ustaških i njemačkih službenika i viših predstavnika tijekom izvršenja tog pokolja. Za prikaz nebrojenih i strašnih zločina koje su ustaše i Nijemci počinili tijekom svoje vladavine koristio sam arhivske materijale *Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača*.

U dijelu rada pod naslovom „Kraj rata i potreba za obračunom s narodnim neprijateljem“ najviše sam koristio *Značenje godine 1945. u Hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev, Povijest Hrvatske, 1945 -2011.*, te *Hrvatsku povijest* povjesničara Ive Goldsteina. Ova djela su bila presudna za razumijevanje stanja nakon rata, razlike između pravde i osvete prilikom obračuna te način na koji su se druge zemlje obračunavale sa svojim domaćim izdajicama. Uz ove sam radove kao izvor koristio *Fočanske propise* kako bih bolje objasnio pojam narodnih neprijatelja. Pod naslovom „Obračun s narodnim neprijateljem u Bjelovaru“ koristio sam spomenuta djela Željka Karaule, arhivske izvore i knjigu *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946., Dokumenti Zagreb i središnja Hrvatska* za generalni prikaz obračuna u samom gradu i kotaru Bjelovar.

Za razumijevanje zakonodavnih aktivnosti prilikom uspostave nove vlasti u državi i pokretanja obračuna najviše su mi pomogli članci Nade Kisić – Kolanović *Pravno utemeljenje državno centralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.-1952. godine* i *Vrijeme političke represije: “veliki sudski procesi” u Hrvatskoj 1945.-1948.*, zatim članak Vladimira Geigera *Lišavanje slobode i prisilni rad u hrvatskom/jugoslavenskom zakonodavstvu 1945.-1951.* Za razumijevanje procesa Vojnog suda koristio sam izvorni znanstveni rad Zdravka Matića *Vojno tužilaštvo Jugoslavenske Armije (1941.-1955.)*. Pri objašnjavanju pojedinih zakona bitnih za ovu temu koristio sam kao izvore *Službeni list DFJ* iz rujna 1945. godine za *Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države*, te *Odluku o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* Ministarstva pravosuđa Narodne vlade Hrvatske. Pri kontekstualizaciji Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača konzultirao sam spomenute radove Vladimira Geigera i Nade Kisić – Kolanović, te izvorni znanstveni rad Martine Grahek Ravančić *Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska*

komisija za utvrđivanje zločina okupatora I njihovih pomagača – organizacija., ustroj, djelovanje.

Za sve daljnje naslove najveću važnost su imali arhivski izvori. Iz Bjelovarskog arhiva koristio sam materijale iz *Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, Okružnog suda Bjelovar, Divizijskog vojnog suda Bjelovar, te Gradske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača.* Pomoću ovih izvora sam analizirao statistički pregled sudskih slučajeva na reprezentativnom uzorku Okružnog i Vojnog suda. Izvori su mi omogućili da u posljednjem djelu rada izdvojim dvadeset slučajeva s oba suda kako bi specifičnim primjerima osvijetlio proces vođenja postupaka protiv ratnih zločinaca koji se spominju u radu ili su posebno zanimljivi zbog svog položaja i zločinačkog djelovanja.

2. Početak ustaško-nacionalističkog pokreta u Bjelovaru

Prve ustaške ćelije u Bjelovaru javljaju se 1931. godine. Nastale su takozvanim “podravskim putem” iz Janka-Puszte, ustaškog logora za obuku u Mađarskoj s kojim su održavali vezu preko jednog učitelja iz Molva koji je širio ekstremističko-nacionalističku propagandu. Iste 1931. godine ustaše su izvele svoju prvu akciju u Bjelovaru postavivši minu pod lokalnu prugu. Ipak, bjelovarski ustaško-nacionalistički pokret ostao je sve do 1941. godine rubnog karaktera, iako su njegovi pripadnici u tom periodu uspjeli zauzeti neke važne pozicije u lokalnim organizacijama Hrvatske seljačke stranke (posebno Hrvatske seljačke zaštite), te gradskih društava poput Vatrogasnog društva i lokalne omladinske organizacije Matice Hrvatske. Karaula za ovaj aspekt tog perioda u Bjelovaru koristi termin ustaško-nacionalistički pokret jer „...pripadnici ustaškog pokreta nisu bili dovoljno izdiferencirani da bi se odvojili od hrvatskih nacionalista od kojih mnogi nisu prihvaćali postavke ustaške ideologije.“²

Sveukupna politička atmosfera u Bjelovaru tridesetih godina sve se više okretala protiv režima na vlasti. Poneki hrvatski nacionalisti sudjelovali su 1932. godine u pripremi velikih demonstracija pod vodstvom gradskog ogranka Hrvatske seljačke stranke (u nastavku: HSS), no one su spriječene uhićenjima organizatora. Kada se iste godine trebao održati skup unitarističke organizacije „Mlade Jugoslavije“, skupina HSS-ovaca i mladih hrvatskih nacionalista je povicima rastjerala povorku.

² KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 333-334.

Lokalne ustaše su počele pisati prijeteća pisma usmjerena prema predstavnicima vlasti u gradu (u jednom od njih su osudili zastupnika Jugoslavenske narodne stranke Stjepana Šiftara na smrt). Godine 1933. pokušali su dignuti u zrak pravoslavne crkve u Bjelovaru i Koprivnici, no vlasti su uspjele osujetiti i spriječiti taj napad.

Ovakvi incidenti, koji nisu bili izolirani samo na bjelovarsko područje, doveli su do oštrog kažnjavanja bilo kakvog povezivanja s ustaškim emigrantima, druženja s frankovcima ili uopće izražavanja ustaških ideja u Jugoslaviji. Takva reakcija vlasti dovela je do previranja u redovima HSS-a, dio čijih je članova stao zahtijevati revolucionarni pristup u političkoj borbi.³

Unutarstranačke turbulencije u HSS-u u Bjelovaru su bile vidljive i u tjedniku „Hrvatska štampa“, lokalnom stranačkom organu koji je počeo izlaziti 1937. godine. U njemu se promovirala ideologija seljačkog pokreta i HSS-a općenito u bjelovarskom području. Međutim, postoji sumnja da su iza njega stajali elementi desne frakcije HSS-a, nacionalisti koji su se polagano odvajali od stranačke politike.⁴

Među nacionalističkim vođama u Bjelovaru se isticao gimnazijski profesor Franjo Sentinella koji je 1938. godine postao predsjednik „Hrvatske čitaonice“ i tamo dizao tenzije zbog svog kontroverznog izbora knjiga.⁵ U svom djelovanju Sentinella je imao potporu dr. Julija Makanca, kasnijeg ravnatelja bjelovarske gimnazije za vrijeme Banovine Hrvatske. Ova su dvojica imala ključnu ulogu u širenju ustaške propagande. Ona je u grad stizala i inozemnim kanalima, ponajprije iz Buenos Airesa gdje su određeni Bjelovarčani bili članovi „Hrvatskog domobrana“.⁶

U vrijeme Banovine Hrvatske ustaše su pojačale svoje propagandno djelovanje. Tajno su se dijelili letci s potpisom Ante Pavelića. Židovi gradskih zgrada su preko noći šarani natpisima „ŽAP“ („Živio Ante Pavelić“). Osnivale su se i legalne ustaške organizacije, a najviše su uspjeha imali s bratstvom „Hrvatski junak“, koje se bavilo tjelovježbom. Kasnije je ta organizacija igrala bitnu ulogu u takozvanom Bjelovarskom ustanku 1941. godine. Bratstvo je ubrzo nakon osnivanja 1940.

³ Isto, 335-336.

⁴ Isto, 337.

⁵ Sentinella je već za vrijeme Kraljevine Jugoslavije pokazivao sklonosti fašističkom uređenju države, da bi nakon dolaska ustaša na vlast stupio u ustaški pokret i postao upravitelj realne gimnazije u ožujku 1942. godine. Istog mjeseca je imenovan na poziciju stožernog odjelnog upravitelja za duhovni odgoj kod ustaškog stožera Bilogora gdje je odgajao djecu u ustaškom duhu te širio antisrpsku i antisemitsku propagandu. HBJ-0091-OKRUŽNI SUD BJELOVAR (u nastavku: OSB) 1945., krivični spisi KZ, kut. 345, „Sentinela Franjo“, str. 1.

⁶ KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 337-338.

godine sakupilo oko 100 članova, no vlasti su mnoge njihove akcije spriječile, dok su im članovi često završavali u zatvoru.

Julije Makanec se 1940. godine sa svojom skupinom povezao s ustašama u okolnim kotarima i s onima u Zagrebu. Iste je godine Slavko Kvaternik, vođa domovinske ustaške organizacije, imenovao Miju Hansa kao ustaškog povjerenika za grad i kotar Bjelovar uz prisustvo aktivnog ustaše Ivana Šestaka. Tada je u Bjelovaru, prema nekim podacima, skupina pripadnika desne frakcije HSS-a položila ustašku prisegu u nazočnosti Mile Budaka. Na tom događaju su dogovoreni slijedeći koraci za rušenje režima i uspostavljanje Nezavisne hrvatske države (u nastavku: NDH). Bjelovarske su ustaše upute za rad, letke i propagandni materijal dobivali od ustaškog vodstva iz Zagreba. Broj članova se povećavao konstantnim priljevom proustaški orijentiranih članova HSS-a, što je dovelo do rasta zabilježenih sukoba između HSS-ovaca i ustaša.

Imenovanjem Hrvatskog ustaškog nadzora 1941. godine na čelu s Mirkom Jerecom, kao povjerenici Glavnog ustaškog stana u Bjelovaru navedeni su Mijo Hans, Julije Makanec i Martin Horvatić. Ustaški pokret se izjasnio protiv Banovine Hrvatske te je bjelovarska skupina nastavila sa svojim aktivnostima u gradu, okolici i vojsci. Poduzimali su mjere kako bi se bolje povezali i koordinirali, ne samo među članovima već i simpatizerima i suradnicima. Prije izbijanja rata u Bjelovaru se nalazilo otprilike 50 ustaša i 100 simpatizera pokreta. Skroman broj, no nadolazeći rat i opće stanje će pogodovati njihovim planovima.⁷

2.1. Bjelovarski ustanak

Kada su sile Osovine napale Jugoslaviju 6. travnja 1941. godine, u Bjelovaru se dogodio ustanak među vojnicima 108. pješadijskog puka smještenog na području Velikog Grđevca u blizini Bjelovara. Vojnici su bili nezadovoljni jugoslavenskom državom i srpskom dominacijom te su pod vodstvom takozvanog mirotvornog komiteta i aktivnog ustaše Ivana Čveka započeli pobunu. Otkazali su poslušnost režimskoj komandi te su krenuli s razoružavanjem jugoslavenskih časnika i srpskih vojnika. Čvek⁸ i njegovi najlojalniji ljudi stupili su u kontakt s Mijom Hansom i Ivanom Šestakom koji su o pobuni obavijestili dr. Julija Makanca, u to vrijeme gradskog načelnika

⁷ Isto, 338-340.

⁸ HR DABJ-0029-OKRUŽNA KOMISIJA ZA UTVRĐIVANJE RATNIH ZLOČINA OKUPATORA I NJEGOVIH POMGAČA BJELOVAR (u nastavku: OKRZ) 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Ivanu Čveku se nije moglo ući u trag nakon rata, njegova daljnja sudbina je nepoznata.

Bjelovara i vođe ustaša u gradu. Zatim je 108. puk, kojemu se priključila i lokalna Hrvatska seljačka zaštita (u nastavku: HSZ), razoružao garešničku žandarmeriju i krenuo put Bjelovara. Ustaše iz samog grada su pod Hansom krenuli ususret 108. puka, dok su u isto vrijeme u gradu ustaški pobornici i Makanec krenuli s naoružavanjem članova bratstva „Hrvatski junak“ te nekih gimnazijalaca i starijih dobrovoljaca. Makanec je nakon toga zajedno sa Šestakom i Franjom Hegedušom (narodnim zastupnikom HSS-a u Bjelovaru), zatražio predaju gradskog štaba armije čiji je generalštabni major Topalović na to pristao.⁹

Slijedećeg dana, 8. travnja, u rano je jutro nekolicina vojnika 108. puka stigla kao izvidnica u Bjelovar i ušla u sukob s lokalnim žandarima pritom ubivši dvojicu i ranivši trojicu. Tijekom dana su jugoslavenski časnici bili prisiljeni na povlačenje iz grada, a kada je 108. puk napokon ušao u Bjelovar odmah su razoružali ostatak vojnika. Uz veliku i burnu potporu građanstva Makanec je u 18 sati s balkona gradske vijećnice proglasio „uskrsnuće“ Nezavisne Države Hrvatske. Od trenutka kada je 108. puk ušao u grad jugoslavenska vojna vlast, vodstvo HSS-a i vodstvo Banovine Hrvatske su pokušavali smiriti pobunjenike kako bi se vratili na svoje izvorne položaje i sudjelovali u borbama protiv Nijemaca.¹⁰

Dan nakon Makančevog proglašenja, 9. travnja, Maček je vodio telefonski razgovor s glavarem pobunjenog puka u kojem zahtijevao da se puk hitno vrati na svoje položaje. Upozorio ih je da ih neće moći zaštititi od napada i bombardiranja koja im prijete. Maček je čak rekao da će doći osobno u Bjelovar no to se nije dogodilo, iako su i on i ban Šubašić bili itekako svjesni situacije na terenu. Zbog razlike u Mačkovim naredbama i stanjem na terenu došlo je do pomutnje u redovima lokalnog HSS-a. Lokalni HSS-ovci Franjo Hegeduš, dr. Luka Starčević,¹¹ Fabijan Antoljak¹², zatim zapovjednik Hrvatske seljačke zaštite Đuke Kemfelja¹³ i Mačkov delegat Kovač su vijećali o situaciji i odgađali susret s njemačkom vojskom koja se približavala. Ivan Čvek, koji je došao na razgovor s HSS-ovcima, u svojem svjedočanstvu je ocrtao njihovu nesigurnost u poduzimanju

⁹ KARAULA, *Bjelovarski ustanak 7.-10. travnja 1941. u povijesnim izvorima, Dokumenti*, Bjelovar 2012., 18-19.

¹⁰ Isto, 19.

¹¹ Nakon sloma NDH narodne vlasti će se obračunati s dr. Lukom Starčevićem i Franjom Hegedušom. (Sudski slučajevi za obojicu nalaze se pod točkama 11.10. i 11.3. daljnjeg teksta).

¹² RADELIĆ, *Sudbina pristaša HSS-a u Hrvatskoj 1945.-1950.* 81-82. Fabijan Antoljak bio je uhićen pred kraj rata zajedno s drugim istaknutim HSS-ovcima po sumnjom da su radili na štetu NOP-a. Istraga je pokazala da krivnje nema, no Antoljak je zadržan u pritvoru kako bi svjedočio u drugim sudskim procesima.

¹³ Isto., 96. Kemfelja je tijekom NDH bio član Sabora NDH, a od strane partizana je uhvaćen i strijeljan u svibnju 1945. godine na području Dugog Sela.

koraka. Naime HSS-ovci su mu rekli da ne mogu samo tako ići na pregovore već da moraju znati što Nijemci planiraju s Mačekom, dok im je Čvek jasno dao do znanja da 108. puk nije za borbu s Nijemcima već samo sa Srbima. Napomenuo im je da nitko u svijetu još nije uspio zadržati njemačku vojsku pa to ne bi mogao ni bjelovarski garnizon.¹⁴

Pod ovakvim pritiskom napokon se oformila delegacija sastavljena od HSS-ovaca, ustaša i predstavnika gradskog poglavarstva koji su trebali pregovarati s Nijemcima. Dodatna opasnost za novu ustašku vlast bila je jugoslavenska vojska koja je još imala postrojbe u okolici grada koje su mogle ugušiti pobunu. Zbog toga su što brže željeli uspostaviti vezu s njemačkom komandom. Pokušali su je uspostaviti pomoću njemačkog mlinara iz Velike Pisanice, Jozefa Štumpfa koji je bio njemački agent. On je kontaktirao Nijemce i zatim javio Makancu da će njemački časnik zrakoplovom sletjeti na staro sajmište. Makanec je čekao u blizini, no zbog loših vremenskih uvjeta nije vjerovao da će se zrakoplov pojaviti. Njegove sumnje su se ispostavile točnima, zrakoplov se nije pojavio, no njemačka vojska je stigla u grad. Kada se Makanec vratio sa sajmišta pred gradskim poglavarstvom su ga dočekali njemački tenkovi. Prema njegovom svjedočanstvu, ulice su bile pune ljudi koji su klicali i mahali rukama pozdravljajući Nijemce. Održao je kratak, ali srdačan sastanak s njemačkim zapovjednikom nakon kojeg su Nijemci nastavili prema Zagrebu.¹⁵

U selima u okolici Bjelovara, a posebno u Gudovcu, došlo je do integracije HSZ u novi ustaški režim. Tako je u Gudovcu Martin Cikoš, vođa lokalne HSZ 8. travnja 1941. tražio od lokalnog komandanta Jordanovića da mu dopusti da se obrati njegovom odredu od 3 500 vojnika. Cikoš ih je tada pozvao na prekid lojalnosti Beogradu i da se podvrgnu ustaškoj vlasti. Odred je bio razoružan i poslan kućama. Cikoš je dva tjedna kasnije oduzeto oružje prevezao u Bjelovar sa svojim odredom od 85 članova koji su čuvali javni red i mir.¹⁶

Cijeli ovaj događaj, pobuna 108. pješadijskog puka i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske u Bjelovaru je kasnije dobilo na većem značenju u propagandi NDH. Bjelovar se isticao kao primjer takozvane „ustaške revolucije“, no bjelovarski ustanak je do proglašenja NDH 10. travnja bio usamljeni događaj. Tek nakon 10. travnja, kada se jugoslavenska vojska potpuno rasula, ustaše su

¹⁴ KARAULA, *Bjelovarski ustanak 7.-10. travnja 1941.* 19-20.

¹⁵ Isto, 20.

¹⁶ Isto, 21.

zajedno s pripadnicima Hrvatske seljačke i građanske zaštite i u drugim gradovima započinjali preuzimati vlast. Unatoč ustaškim pokušajima uspostavljanja uzročno-posljedičnog slijeda događaja, pobunjenici u Bjelovaru nisu imali nikakvu vezu s ustašama u Zagrebu. Čak je i Slavko Kvaternik (koji se u trenutku bjelovarskih događaja skrivao) za pobunu saznao preko pisma svoje žene.¹⁷

Unatoč tome što je njemačka vojska prošla kroz sam grad, opasnost za novu ustašku vlast nije prestala. Naime u okolini grada još je bilo skupina jugoslavenske vojske, poput II. konjičkog puka s dosta četnički nastrojenih časnika. Po raspadu više komande oni su bili prepušteni sami sebi. Nakon proglašenja NDH, pod ne posve razjašnjenim okolnostima, pripadnici kraljevske vojske su ubili 11 osoba iz Gornjih, Donjih i Srednjih Mostiju. Zatim su napredovali prema gradu, ali su poraženi kod naselja Hrgovljani. U blizini je, u Đurđevcu, bio i IV. četnički bataljun koji nije reagirao na pobunu zbog straha od pobune u Đurđevcu, pa su se 10. travnja predali Nijemcima.¹⁸

Nakon preuzimanja vlasti ustaše su započele s imenovanjem svojih ljudi na odgovorne položaje. Kotarski predstojnik postao je Nijemac Josip Verhas, ustaški tabornik Đuro Vojnović, ustaški povjerenik Mijo Hans, a šef gradskog redarstva Alojz Čukman. Čukman je odmah donio odredbu po kojoj su pravoslavci morali nositi na rukavu crvenu traku s natpisom „Srbin – Serbe“. Karaula donosi svjedočanstvo Pavla Gregorića, člana Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske koji je u Bjelovaru primijetio velik broj ljudi s crvenim trakama na rukama. Kada je ugledao dvije mlade seljanke s trakama na rukavima i doviknuo im: „Hrabro, Srpkinje!“, one su njemu uzvratile: „Mi se gospodine i ne bojimo.“¹⁹

Ustaše su krenule s formiranjem svojih vojnih organizacija. Ivan Gaščić postao je privremeni zapovjednik Oružničkog krila Bjelovara. Za komandanta Bjelovara postavljen je Ivan Mrak, zrakoplovni kapetan koji je sudjelovao u pobuni i koji je od 108. puka formirao 16. pješačku pukovniciju. Kako bi se ispunio časnički kadar, Slavko Kvaternik je promaknuo nekolicinu časnika i vojnika koji su sudjelovali u pobuni.

Mrak je 23. travnja 1941. godine izdao slijedeću zapovijed: „pravoslavci, nadalje Rusi, Židovi odmah otpustiti iz vojne službe, te da sačekaju konačno rješenje kod kuće. Mogu se zadržati samo

¹⁷ Isto, 21-22.

¹⁸ Isto, 23.

¹⁹ KARULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 423-424.

ovdašnji Srbi pravoslavni u koje se ima neograničeno povjerenje i koji su se ranije pokazali Hrvatima skloni (...)“. Ustaše su se bojale velike količine oružja koja je ostala od raspada jugoslavenske vojske pa su veliku energiju posvetili razoružavanju okolnih sela, vršeći premetačine brojnih kuća.²⁰

Pregled zločina okupatora od strane Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina (u nastavku: OKRZ) u svojoj prvoj točki pod naslovom „Rad pete kolone“ ukratko opisuje stanje koje je pogodovalo bjelovarskom ustanku. Spis stavlja izvan svake sumnje da su režimi bivše Jugoslavije pogodovali stvaranju petokolonaša i njihovoj suradnji s njemačkim fašizmom. Takvo pogodovanje očitavalo se u dnevnoj štampi, brošurama, ilustracijama, filmu te osnivanju hrvatsko-njemačkih društava koji su svi veličali autoritarne režime, a najviše Hitlerovu Njemačku i njezinu vojnu silu. Nastojalo se programski impresionirati Jugoslavenske narode o brzim i lakim pobjedama Nijemaca i o uzaludnosti pružanja otpora (što je utjecalo na manjkavu mobilizaciju u jugoslavensku vojsku). U Bjelovaru, kao jakom vojničkom uporištu sa štabom Jugoslavenske armije, vladala je takva dezorijentiranost da niti zapovjednici nisu bili svjesni stvarnog stanja situacije. Izostale su izjave političkih vođa hrvatskog naroda, a vojska je podrivana fašističkim i ustaškim parolama. U takvoj kaotičnoj situaciji Bjelovar je doživio pobunu 108. pješadijskog puka, 40. dopunskog puka i dijelova 42. pješadijskog puka koji su se odbili boriti protiv njemačke vojske. Ta pobuna se proširila kao zaraza i na ostale sektore što je omogućilo Nijemcima da relativno lako uđu u Bjelovar te istog dana zauzmu i Zagreb. Navelo se da su se fašistički i germanofilski elementi u cijelom okrugu preko noći pretvorili u ustaše, koje su zatim pod okriljem njemačke vojske reorganizirale upravu i uspostavile ustašku vlast. U prvoj se točki zaključuje da je invazija Bjelovarskog okruga za Nijemce bila šetnja, a jugoslavenske vojničke jedinice koje se nisu odmah raspale su se samo povlačile.²¹

Za ulogu HSZ-a u ovim događajima kao i njihovoj budućoj ulozi tijekom rata pregled donosi 2. točka istog dokumenta pod naslovom „Uloga Mačekove Hrvatske seljačke zaštite“. Navelo se kako se nakon sporazuma Cvetković – Maček počela organizirati Hrvatska seljačka zaštita. Pripadnici HSZ su uz provedbu vojničke naobrazbe provodili teror u narodu. Kao glavni rukovodioci tih formacija navode se reakcionarni elementi bivše HSS za koje se može reći da su bili potpuno

²⁰ Isto, 424-425.

²¹ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvjješće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, str. 1.

frankovački orijentirani i fašistički raspoloženi, dok su glavne zapovijedi donosili bivši austrougarski časnici. HSZ se opisuje kao eminentno petokolonaška organizacija koja je odmah pri upadu okupatora krenula u razoružavanje jugoslavenske vojske, pljačkanje vojnih zaliha i vlastito naoružavanje. Uz ovo, velika većina organizacije se spremno stavila u službu okupatora i ustaša, a u svim mjestima bjelovarskog okruga zapažene su iste pojave od strane HSZ: teror, provociranje Srba, Židova i jugoslavenski nastrojenih elemenata.²²

3. Gudovački masakr – prvi masovni masakr u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Tijekom travnja se situacija u gradu i okolici nije smirivala. Ubrzo nakon preuzimanja vlasti u cijelom Bjelovarskom kotaru je uhićeno nekoliko stotina osoba koje su zatim otpremljene uglavnom na gubilišta. U okolici je još uvijek djelovala jugoslavenska kraljevska vojska. Zapovjednik Bjelovarske privremene oružničke čete Mišo Sabolek izvještavao je Zagreb o srpskim akcijama u okolici, njihovom ubijanju i pljačkanju sela, a iz glavnog grada je dobio odobrenje da poduzme sve što treba da uvede red na terenu. U grad je stigao i Andrija Artuković, povjerenik za javnu sigurnost i javnu upravu u NDH, koji se sastao s kotarskim predstojnikom Verhasom. Na sve češćim sastancima vodili su se razgovori u kojima su se spominjale buduće akcije i kako bi se mogla poslati poruka ustaškim neprijateljima.²³

Milan Radovanović bio je Srbin iz Prgmelja u koje je otišao nakon što se sa 108. pukom vratio u Bjelovar. Nije na vrijeme predao svoju vojničku opremu u sklopu razoružanja, pa je nakon što je to došao učiniti u općinu stavljen u pritvor zbog kašnjenja. Dan nakon pritvaranja krenuo je pod paskom dvojice zaštitara u Bjelovar, no na putu su napadnuti. Jedan zaštitar i Radovanović su ubijeni, a drugi zaštitar je ranjen. Ustaške vlasti iskoristile su ovaj incident kako bi izvijestile da su napad organizirali četnici. Ova verzija događaja nikada nije dokazana (kao ni ona da je sve bilo inscenirano), a Karaula smatra da su atak najvjerojatnije izvršili bivši jugoslavenski vojnici koji su se kroz šume vraćali kućama. Što god da se doista dogodilo, ustaše su iskoristile taj napad za okrutne represalije nad lokalnim Srbima.²⁴

²² Isto, 2.

²³ KARAULA, "Slučaj Gudovac", 201-202.

²⁴ Isto, 202.

O događaju su odmah obaviješteni predstavnici vlasti, kotarski predstojnik Verhas, ustaški tabornik Rudolf Srnak i šef policije Alojz Čukman, koji su o tome izvijestili Eugena Didu Kvaternika. Verhas je otišao u Gudovac do tamošnjeg šefa HSZ-a Martina Cikoša, kojeg je pronašao pijanog u kući jednog lokalnog Srbina. Kada mu je Verhas krenuo spočitavati što se opija dok mu ljudi umiru, Cikoš je na mjestu ustrijelio svog domaćina. Iste su noći Cikoš i Verhas održali sastanak s općinskim službenikom Nikolom Pokopcem i gudovačkim načelnikom Mirkom Pavlešićem²⁵, na kojem su donijeli odluku o predstojećem masakru. Pokopac²⁶ je po završetku sastanka otišao u Bjelovar kako bi uzeo pola tone kreča. Verhas je naredio je da se uhite „najopasniji“ gudovački Srbi, koji su potom, pod izlikom da skrivaju oružje, okrutno ubijeni pred svojim kućama.

Sljedeće jutro, 28. travnja krenula je akcija masovnog uhićivanja gudovačkih Srba što je trajalo sve do podneva. Nakon toga uhićenja su počela i u okolnim općinama, Velikom i Malom Korenovu, Prgomelju, Bolču, Klokočevcu, Tuku, u Stančićima i u Brezi. Kako bi akcija bila obavljena u cijelosti, tijekom noći je u pomoć pozvana i jedna satnija domobrana. Karaula prenosi riječi Ilije Jarića, jednog od preživjelih, koji je opisao kako su zaštitari imali naređenja da ubiju bilo koga tko pokuša pobjeći i da za to neće odgovarati te da su na putu do stratišta zarobljenici morali vikati „Živio Pavelić! Živio Kvaternik!“²⁷

Tako su u Gudovcu sakupljeni lokalni Srbi i zatim zatvoreni u zgradu općine. Uskoro su postrojeni ispred zgrade, pred Martinom Cikošem i njegovim žandarima, koji je pitao ima li među njima Hrvata i pustio jednoga koji se javio. Nakon toga su Srbi prebrojeni i bilo ih je 187, ali još se ljudi pridružilo stroju nakon toga. Po nekim navodima tu je bio prisutan i Eugen Dido Kvaternik koji je nedugo prije stigao iz Zagreba. Cikoš i Srnak su kasnije navodili da je Eugen Dido Kvaternik bio prisutan, a isto je potvrdila i žena Rudolfa Srnaka, kao i da je Kvaternik zahtijevao 100 ubijenih Srba za jednog Hrvata. Njegovo prisustvo pokazuje značaj i odobrenje akcije od strane Zagreba.²⁸ Eugen Dido Kvaternik je bio osoba kojoj je Pavelić povjerio organizaciju i provedbu „mjera“

²⁵ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Prema popisu Mirko Pavlešić je osuđen na smrt strijeljanjem na Okružnom sudu u Bjelovaru no nisam uspio pronaći spise o njegovom suđenju.

²⁶ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Za Nikolu Pokopca navelo se da je na slobodi u Bjelovaru.

²⁷ KARAULA, „Slučaj Gudovac“, 202-203.

²⁸ Isto, 203-204.

protiv Židova i Srba u Hrvatskoj. Iako nema zapisa o tome kako je ta provedba trebala izgledati, ono što je Kvaternik poduzimao govori dovoljno o sadržaju takove naredbe. Kao početno mjesto svog zadatka Dido Kvaternik je odabrao Bjelovar iz više razloga, ponajprije jer je bio naseljen vrlo izmiješanim stanovništvom i zato jer je bio mjesto jedinog proustaškog ustanka u Hrvatskoj i Bosni, pa je očekivao da će naići na odobravanje lokalnog stanovništva.²⁹

Postrojeni Srbi, brojeći oko 200 ljudi su usmjereni prema rijeci Plavnici u pratnji od 80 naoružanih zaštitara – ustaša. Kolona se zaustavila na gudovačkom sajmištu gdje su zarobljenici bili postrojeni, a zatim nemilosrdno i hladnokrvno masakrirani. Žrtve masakra su prelive krečom i tankim slojem zemlje. Iako postoje dileme oko točnog broja žrtava, obično se uzima brojka od oko 200 ljudi. Specifično je što se zločin nije pokušavao sakriti, jer mu je namjena bila da se pošalje poruka protivnicima režima. Kod Karaule se donosi još jedno svjedočanstvo, ono Milana Margetića koji je prilikom samog čina bio među zarobljenicima i bacio se na pod iako nije bio upucan. On također spominje kako je vidio nekoga da bježi u isto vrijeme, a ispostavilo se da je to bio Ilija Jarić. Po Margetiću su zaštitari nakon pucanja išli od osobe do osobe i probadali ih kako bi se uvjerali da su mrtvi, a njega su preskočili čistom srećom. Vijest se brzo proširila što se vidi u pismu Josipa Broza Tita iz Beograda koji je poslao pismo Kominterni u Moskvi i opisao zločin.³⁰

Šime Balen u knjizi *Pavelić* prenosi iskaz Rudolfa Srnaka, ali napominje kako je ovaj želio umanjiti svoju ulogu u masakru. Srnak je nastojao opravdati zločin tako što je tvrdio da su uhapšeni samo oni ljudi kod kojih je pri premetačini pronađeno oružje. Potvrdio je da je Cikoš bio imenovan zapovjednikom od strane Dide Kvaternika, ali i da ne zna jesu li Mijo Hans i Verhas bili prisutni na sajmištu/stratištu ili su ostali pred općinom.³¹

Dva dana nakon masakra Njemačka je komisija dala nalog da se žrtve iskopaju i fotografiraju pri čemu je izbrojano 187 leševa. Još je jedan čovjek pronađen ranjen nakon dva dana ležanja na

²⁹ GOLDSTEIN, Slavko, 1941. *Godina*, 112-113. Kvaternik se tijekom 1944. godine nakon što je uklonjen s pozicija i protjeran iz zemlje povjeravao prijateljima, govoreći im kako je dobio naredbu za provođenje mjera protiv Židova i Srba od strane Pavelića, te da ju je preuzeo bez ikakvog oklijevanja. On je provođenje tih mjera vidio kao pitanje o kojem ovisi budućnost hrvatskog naroda i države, te da se netko mora žrtvovati kako bi ih sproveo. O fanatičnosti Dida Kvaternika svjedoči i Branko Pešelj, osobni tajnik Vladka Mačeka, koji je 1941. godine imao razgovor s Kvaternikom u vezi ustaškog „čišćenja terena od Srba“. Pešelj je Kvaterniku rekao da takve akcije ne vode ničemu dobrome, jer rat nije završen i ne zna se tko će pobijediti. Kvaternik mu je mirno odgovorio ;“Ja znam, da ti misliš i očekuješ da će rat dobiti Englezi. Ja se s tobom slažem; i ja držim, da će Englezi na kraju dobiti rat, ali Srba u Hrvatskoj više neće biti. Prema tome, tko god dobije rat, morat će prihvatiti situaciju, kakovu je bude našao.“

³⁰ KARAULA, “Slučaj Gudovac”, 204-205.

³¹ BALEN, *Pavelić*, Zagreb 1952., 106.

stratištu. Njegov opis događaja pokazuje da su se Nijemci pobrinuli da dopijer do Bjelovarske bolnice gdje je liječen. Nijemci su uhapsili ustaše koji su sudjelovali u pokolju i zatvorili ih u bjelovarskoj gimnaziji. Preuzeli su vlast u gradu te objavili proglas da ovakve akcije ustaške vojske treba spriječiti snagom njemačkih jedinica i da bilo kakva slična djelovanja treba odobriti njemačka Generalna komanda.³²

Njemačka Generalna komanda tražila je od ustaških vlasti objašnjenje na što je stigao brzi odgovor. Mladen Lorković je obavijestio Nijemce o ranije spomenutom ubojstvu 11 Hrvata u blizini Bjelovara kao povod za počinjeni masakr. Zahtijevao je da se uhićene Hrvate pusti kako bi ustaške vlasti mogle provesti istragu. Predstojništvo gradskog redarstva Bjelovara poslalo je Ministarstvu vanjskih poslova NDH popis poginulih Hrvata s bjelovarskog područja od 6. do 30. travnja u kojemu se navodi 28 poginulih, a po zahtjevu za prijevod na njemački vidi se da je isti dokument bio poslan i njemačkoj komandi. Na kraju su svi uhićeni izvršiocima masakra pušteni na slobodu, a Nijemci su počeli dijeliti letke na kojima je pisalo da će za jednog ubijenog Nijemca biti streljano 100 Srba. S ovim proglasom okupacijske snage su se postavile uz bok ustaškim vlastima.³³

Postoji dokumentacija koju je sastavila općina Gudovac, a u kojoj se navodi 187 žrtava s opisima smrti kao što su „ubijen“, „nasilno ubijen“ ili „strijeljan kao četnik“. Uz to postoje i iskazi koji svjedoče o strahu unutar srpske zajednice te uznemirenosti hrvatskog stanovništva. Lokalni HSS-ovci su se distancirali od zločina, pogotovo zbog neugodne činjenice da su u njemu sudjelovali bivši pripadnici njihove Seljačke zaštite. Slavko Goldstein vjeruje da je velik broj istaknutih HSS-ovaca iz bjelovarskog kraja pristupio NOB-u kako bi se ogradili od odvratnog zločina koji su ustaše počinili u Gudovcu. Čak je i Julije Makanec protestirao zbog masakra, ali pitanje je koliko je bio uporan u tome jer se vrlo brzo penjao unutar ustaške hijerarhije, a tijekom kasnijih godina nije imao problema s ustaškim mjerama.³⁴

Izvještaj Općinske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Gudovac iz 22. prosinca 1944. godine donosi popis ljudi koji su sudjelovali u ovom strahovitom zločinu, kao i popis žrtava koje su stradale. Kao vođe, organizatori i izvršitelji se navodi 28 osoba iz

³² KARAULA, „Slučaj Gudovac“, 205.

³³ KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 430-431.

³⁴ GOLDSTEIN, Slavko, „1941. Godina“, 118.

Gudovca, 44 iz Prgomelja, 21 iz Breze, 30 iz Klokočevaca, 3 iz Stančića, 13 iz Rajića, 17 iz Tuka, te 27 iz Korenovog. Najveći broj ovih ljudi došao je izvan same općine Gudovac. Pod spisom žrtava donose se brojke od 30 ljudi iz Gudovca, 19 iz Prgomelja, 28 iz Rajića, 34 iz Klokočevca, 19 iz Tuka, 4 iz Breze, 3 iz Stančića, te 30 iz Korenovog. Spominje se i letak koji je obznanio posljedice za Srbe. Napisan ćirilicom isprva je iznenadio lokalne Srbe, ali ih je zatim njegov sadržaj duboko uznemirio. Letak je nosio naslov „SRBI“, a u njemu je stajalo da će za svakog poginulog njemačkog vojnika biti streljano stotinu Srba jer su četnici. U izvještaju se također vidi karakter zločinaca na primjeru Franje Kurke koji je sudjelovao u masakru. Njega su Nijemci zajedno s ostalim počiniteljima zatvorili u bjelovarsku gimnaziju i pustili na slobodu bez reperkusija. Nakon tog pritvora on je u Donjem Gudovcu došao u kuću Steve Drobića kojega je mučio i zatim zaklao nožem, a ženu mu teško istukao. Potom je opljačkao kuću i to iskoristio pri pijenju i kartanju. U drugom spisu od strane Okružne komisije Bjelovar donosi se spisak za Vojni sud Vijeća kod bjelovarskog područja protiv Josipa Verhasa i drugih uključenih u masakr. Donosi se 55 imena zločinaca uz spomenute Verhasa³⁵, Čukmana, Pokopca, Kurku³⁶, Srnaka³⁷, Cikoša³⁸ i Pavlešića.³⁹

Kao prvi masovni zločin u novonastaloj državi, gudovački masakr bio je uvod u daljnje djelovanje ustaša protiv onih koje su smatrali protivnicima režima. Činjenica da se zločin nije pokušavao sakriti te da reperkusije za počinitelje nisu postojale pokazuje da vlast nije marila za javnu percepciju. Štoviše, željeli su utjerati strah među lokalno srpsko stanovništvo. Njemačka uprava svojom reakcijom, koja se isprva činila korektna u namjeri da sankcionira počinitelje, pokazala je da će se postaviti uz ustašku vlast u njihovom teroru nad civilnim stanovništvom. Počinitelji samog zločina su prošli nekažnjeno i nastavili sa svojim zločinačkim radom u sklopu ustaškog režima i u službi neprijatelja.

³⁵ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11., „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Verhasu se nakon kraja rata nije moglo ući u trag, njegova daljnja sudbina je nepoznata.

³⁶ Isto, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Kao i kod Verhasa ni za Kurku ne postoje podaci koji bi osvijetlili njegovu sudbinu nakon rata.

³⁷ KARAULA, *Jedan dokument o zločinu u Gudovcu*, 412. Nakon kraja rata 1945. godine Rudolf Srnak je pobjegao iz zemlje no na zahtjev vrha ustaške emigracije se vraća u zemlju 1947. godine kako bi vodio križarsku gerilu. Tom prilikom je uhićen i osuđen na smrt.

³⁸ Isto, 412. Martin Cikoš je nakon sloma NDH pobjegao u Argentinu u kojoj je ostao do kraja života.

³⁹ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Masovni pokolj Srba Gudovac -28.IV.1941.“.

4. Bjelovar pod vlašću NDH

Nakon preuzimanja vlasti, ustaše su krenuli s poduzimanjem mjera kako bi učvrstili upravni aparat i svoju vlast. Među prvim potezima bilo je micanje s položaja svih onih državnih službenika koji su se u očima ustaša ogriješili o hrvatske nacionalne interese. Najveći dio takvih službenika je već bio otpušten od strane banovinskih vlasti nakon sporazuma Cvetković-Maček. Puno veći problem za ustaše je bilo popunjavanje tih pozicija sposobnim i lojalnim ljudima iz razloga što ustaška baza i podrška u Bjelovaru nije bila značajna. Taj cijeli proces vodio je gradski načelnik Julije Makanec i dovršen je tek kada su se uspostavile Velike župe na teritoriju cijele NDH. Bjelovar je tako postao središte Velike župe Bilogora. Veliki župani Bjelovara su se često izmjenjivali, a najdugovječniji je bio dr. Vladimir Sabolić. Dužnost gradonačelnika Bjelovara nosili su dr. Julije Makanec 1941., Nikola Božičević 1941.-1943., Marko Fabijanić 1943., Slavoljub Kolesarić 1943.-1944. i Mato Belobrk 1944.-1945.⁴⁰

S obzirom na to da se nalazio na važnoj geostrateškoj poziciji, u Bjelovaru su u cijelom periodu 1941.-1945. stalno ili privremeno bile smještene brojne vojne jedinice i njemačke i ustaške vojske. Sukladno tome, Nijemci su za svoje potrebe već 1941. preuzeli velik broj javnih ustanova. Ovakva koncentracija vojske u gradu veličine Bjelovara dovela je do nerješivih problema. Nije bilo moguće osigurati niti hrane niti prostora za količinu vojnika koja se nalazila u gradu, što je dovelo do stalne napetosti između vojske, posebice njemačke, i lokalnih vlasti.⁴¹

Uz poteškoće s opskrbom vojske zbog teškog gospodarskog stanja u cijeloj državi problemi s prehranom odrazili su se i civilno stanovništvo bjelovarskog kraja. Od 23. kolovoza 1942. godine uvodi se dodatno racioniranje namirnica, što je dodatno pogodilo radništvo već udareno racioniranom opskrbom najvažnijih namirnica koja je bila uvedena krajem 1941. godine. Njemački izvori opisivali su da je ovakvo stanje u Bjelovaru dovelo do toga da je vjera među građanstvom

⁴⁰ Julije Makanec je s mjesta gradskog načelnika otišao u kolovozu 1941. godine na mjesto stožernog pobočnika Ustaškog stožera u Bjelovaru. Od 13. listopada 1943. godine postao je ministar narodne prosvjete. Krajem rata je izručen partizanskim vlastima od strane Saveznika u Austriji. Nova vlast ga je osudila na smrt strijeljanjem 6. lipnja 1945. godine te je nepoznato gdje je ubijen i pokopan. Nikola Božičević je zbog svojih zločina bio pogubljen u sklopu obračuna s narodnim neprijateljem 1945. godine (slučaj njegova suđenja nalazi se u daljnjem tekstu pod točkom 11.1.). Marko Fabijanić je na poziciji načelnika proveo tek 4 mjeseca te nema podataka o njegovoj sudbini nakon rata. Slavoljub Kolesarić je dužnost obnašao do siječnja 1944. godine kada je odstupio zbog bolesti, također nema podataka o obračunu s njim. Mato Belobrk bio je ustaški simpatizer i prije rata, a nakon Kolesarića je obnašao dužnost kao posljednji načelnik Bjelovara u NDH. Nakon svibnja 1945. godine nema podataka o njegovoj sudbini. KARAULA, *Gradski načelnici Bjelovara (1871-1945.)*, 215-216.

⁴¹ KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 437.-441.

za novi poredak u Europi propala, za što su oni krivili nesposobnost lokalnih vlasti i NDH općenito. Ti izvori su pak zanemarili da je njemačka vojska prilikom dolaska u Bjelovar pokupovala svojim okupacijskim njemačkim novcem svu hranu i razne druge potrepštine te čak i dragocjenosti. U takvoj situaciji, gradska uprava jednostavno nije mogla podmiriti potrebe niti građanstva, niti vlastite vojske, pa ni one Njemačke. Kako je partizanski pokret jačao od sredine 1942. godine, nabava osnovnih potrepština dodatno je otežana. Partizani su svojim kontrolama i napadima opteretili snage vlasti NDH. Stanje je dodatno otežala svojevrsna ekonomska blokada grada od strane partizana od jeseni 1943. godine. Kako su ratne godine prolazile, opskrba grada je nailazila na sve veće probleme, pogotovo tijekom 1944. i 1945. godine kada su se snage NDH i Nijemaca počele koncentrirati u sve većem broju. Okupatori i njegovi pomagači su od Bjelovara načinili centar za protuofenzive protiv partizana. Osim snaga NDH, poput V. udarne divizije, tzv. „Bobanovaca“, dodatan problem su stvarale jedinice I. Kozačke divizije. Opće stanje sigurnosti dodatno je bilo ugroženo od proljeća 1944. godine kada su započela bombardiranja grada i okolice od strane zapadnih saveznika.⁴²

4.1. Početni progoni Srba – iseljavanje i prekrštavanje

Teško gospodarsko stanje nije osujetilo namjere ustaškog režima da se obračuna i provede osvetu nad svim svojim neprijateljima. Pod tim pojmom neprijatelja smatrali su bilo koga tko je podržavao bivši kraljevski režim ili tko je bio „neprijatelj hrvatskog naroda“.

Prve mete ustaškog režima bili su Srbi. Tako se 11. travnja 1941. u listu „Hrvatski narod“ objavilo da će „pravedni hrvatski narod suditi ne samo našim vjekovnim neprijateljima Srbima i Srbijancima, nego i onim pripadnicima nove Hrvatske, koji su svjesno i zlonamjerno pomagali ove naše neprijatelje.“ Karaula tvrdi da su u Jugoslaviji bjelovarski Srbi bili privilegirani i često u službi režima, pa su se stoga i prvi našli na meti ustaške represije. Ustaše su pretpostavljali da srpsko stanovništvo neće prihvatiti NDH te da će povesti borbu kako bi se stanje u državi vratilo u vrijeme prije uspostave ustaške vlasti.

Među prvim represivnim mjerama ustaške vlasti Srbima se ograničilo kretanje. Ugledniji srpski građani, posebice oni bogati, pritvarani su na duže ili kraće vrijeme, dok su državni službenici i razni intelektualci bili poslani u logore (većinom u logor „Danica“ kraj Koprivnice). Zatim su odlukom Gradskog redarstva Bjelovar 25. travnja 1941. Srbima oduzeti radio-aparati te su se

⁴² KARLAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 447-453.

natpisom označavale sve njihove trgovine. Ubrzo nakon masakra u Gudovcu započeto je planiranje, a zatim i akcije masovnog iseljavanja Srba. Iz tog razloga je na području „Paromlina“ osnovan logor koji je služio kao privremeni smještaj za Srbe prije nego su prisilno odvedeni u Srbiju. Karaula donosi podatak da je iz samog grada na ovaj način je iseljeno 1952 Srba, a iz kotara oko 5000.

Svi ovi postupci za ustaški režim bili su tek uvod u konačno rješenje srpskog pitanja. Iz razloga što Ustaše na početku nisu imali detaljno razrađen plan o provedbi takvog rješenja, uvelike su se oslanjali na improvizaciju prema prilikama koje su se ukazale. Ipak, događaji sljedećih mjeseci i godina u NDH pokazat će da je postojala čvrsta namjera stvaranja „narodno čistih prostora“.⁴³

Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar u svom izvješću donosi pregled iseljavanja srpskog stanovništva iz bjelovarskog kraja koje je započelo početkom srpnja 1941. godine i trajat će do listopada iste godine, a zatim će se ponoviti i dovršiti tijekom jeseni 1942. godine. Navedeno je da su cijele srpske obitelji pod najvećim terorom i prijetnjom pušaka te udarcima kundaka protjerane iz svojih domova i odvedene u bjelovarski logor „Paromlin“ ili u sabirni logor „Danica“ u Koprivnici. Nakon ovih logora su transportirani ili u Srbiju ili u razne logore smrti na području NDH. Oko 30% svih iseljenih Srba upućivano je u logore smrti Jasenovac, Stara Gradiška i u gospićki sustav logora. Od tih 30% niti jedna osoba se nije vratila u svoj dom. U mnogim selima u bjelovarskom kotaru su iseljene doslovno sve srpske obitelji sa svim svojim članovima, a pljačkanjem ili uništavanjem im je oduzeta sva imovina. Opljačkani srpski domovi su bili naseljeni raznim pripadnicima ustaša, koji su pak kroz sljedeće četiri godine napravili takvu štetu da su povratnici nakon rata našli samo ogoljene zidove i poharanu zemlju. U logoru su iseljeni Srbi bili skinuti do gola, oduzeto im je prstenje, naušnice, dukati i ostale dragi predmeti i uspomene, a svaki je iseljenik mogao zadržati samo najnužnije odjevne predmete i 300 dinara. Zapovjednik logora u Bjelovaru bio je kapetan Dragutin Penava⁴⁴, a „Danice“ Martin Nemeč, koji su obojica sa svojim ustašama terorizirali logoraše. Zatvorenici su bili tučeni i kažnjavani, neovisno jesu li bili muškarci, žene, djeca ili starci, a higijenske prilike u logorima bile su očajne. Navodi se da je prema vjerodostojnim, ali nepotpunim podacima kroz

⁴³ Isto, 432-434.

⁴⁴ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Dragutinu Penavi se nakon rata gubi trag, nisam uspio pronaći podatke o njegovoj daljnjoj sudbini.

bjelovarski logor iseljeno oko 6000 Srba. Od tog broja samo iz bjelovarskog kotara je iseljeno oko 3500 ljudi, a od njih se 1200 nikada nije vratilo. Kao poseban primjer ustaškog divljanja navodi se općina Gudovac, u kojoj je prije rata živjelo 7900 ljudi, 4400 Hrvata i 3500 Srba. Tamo su ustaše iselili 1020 Srba od kojih se 290 nikada nije vratilo jer su poubijani, među njima i zarobljenici strašnog događaja 28. travnja 1941. godine. Pri kraju opisa navodi se da unatoč strašnom teroru, pljački i paležu, zlostavljanju, uhićivanju i iseljavanju, narod nije prezao da se pridruži NOB-u, naročito od 1943. godine.

Kao jedna od ustaških mjera navela se akcija i propaganda poduzeta za prisilni prijelaz Srba na rimokatoličku, grkokatoličku i konačno na novo kreiranu „hrvatsko-pravoslavnu vjeru“. Kako bi se zaštitili od ustaških i fašističkih zlodjela srpski se narod prividno prekrštavao, naročito u mjestima gdje su ustaše poslali nove svećenike. Ovi su uvjerovali Srbe u vjersku i nacionalnu ravnopravnost prekrštenih s Hrvatima rimokatolicima. Unatoč tome, ubrzo je izašlo na vidjelo da su i oni prekršteni i dalje tretirani kao Srbi, a teror nad njima nije prestao.⁴⁵

4.2. Progon Židova

Bjelovarski Židovi činili su znatan dio građanske klase u Bjelovaru, kao što su liječnici, obrtnici, industrijalci i trgovci. Dolaskom na vlast NDH protiv Židova su pokrenute najstrože i najbrutalnije mjere. Židovska bogoštovna općina u Bjelovaru odmah je prestala s radom, a sve veze sa židovskim organizacijama iz drugih općina su naprasno prekinute. Novoformirane bjelovarske novine „Nezavisna Hrvatska“ počele su objavljivati snažnu propagandu protiv Židova. Po uzoru na nacističku Njemačku 30. travnja 1941. godine u NDH su proglašeni rasni zakoni. U sklopu tih zakona, objavljeno je sljedeće: da jedino ljudi s arijevsom krvlju mogu biti hrvatski državljani, a brakovi između Židova i arijevaca su zabranjeni; zabranjeno im je svako sudjelovanje u bilo kakvim organizacijama koje se odnose na društveni, sportski, kulturni i omladinski život; nisu se smjeli baviti književnošću, novinarstvom, arhitekturom, kazalištem i filmom te likovnom i glazbenom umjetnosti. Ovakve odredbe, kao i u slučaju sa Srbima, bile su tek uvod u potpuno uništenje Židova u gradu Bjelovaru i okolici. Već spomenuti list „Nezavisna Hrvatska“ konstantno je izbacivao antisemitsku propagandu u kojoj se upozoravalo na poguban utjecaj Židova na sve aspekte hrvatskog naroda i njegovog rada. Ustaški povjerenik za grad Bjelovar Mijo Hans u listu

⁴⁵ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvišće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, 5-6.

je pisao: „Udružilo se sve što je bilo tuđe: srbski tirani i židovsko-masonski kapital, dakle sve što je bilo strano, a svrha toga udruživanja je propast i uništenje hrvatskog naroda“. Dio Židova je prešao na katoličku vjeru kako bi spasili vlastite živote, o čemu se i pisalo u listu „Nezavisna Hrvatska“, no isti list naglašava da „oni i dalje ostaju Židovi“.⁴⁶

Izvješće OKRZ-a o zločinima okupatora donosi pregled terora nad Židovima koji se dogodio u okrugu. Ono navodi kako se sa Židovskim stanovništvom postupalo naročito drakonski. Odmah po dolasku okupatora ih se stigmatiziralo kao posebne narodne neprijatelje. Ustaše su ih obilježavali žutim trakama i Davidovim zvijezdama koje su morali nositi s prednje i stražnje strane kako bi ih se odmah moglo uočiti. Kretanje im je bilo ograničeno kao i nabava živežnih namirnica. Uklonjeni su sa svih službi osim par liječnika koji su bili pošteđeni i zadržani na svojim pozicijama. Sva židovska imovina je bila popisana i opljačkana. Nekretnine i naročito trgovačka poduzeća su odmah prenesena na NDH. Njihove pokretnine poput dragocjenih kovina, kristala, perzijskih tepiha, umjetničkih slika i tako dalje, su bile prenesene u Zagreb u Državnu riznicu odakle su ti predmeti dalje završavali u privatnim stanovima ustaša. Naglašeno je da je „ovakva pljačka i prljavština započeta od vrha prožela poput lave cijeli pokret naniže, pa je ustaški pokret u potpunosti najobičnija otimačina, pljačka i korupcija“. Nakon što se Židove temeljito opljačkalo započelo je njihovo iseljenje u razne logore smrti, kako unutar NDH tako i u logore u Njemačkoj. Prema sakupljenim podacima od 683 Židova na području bjelovarskog okruga nakon rata je ostalo njih 91. Ostalih 592 su ubijeni, poginuli u raznim zatvorima ili logorima, dok su neki pali u borbi. Nije se moglo ustanoviti koja je bila točna predratna vrijednost Židovske imovine, ali postoje podaci o uništenoj i razgrabljenoj židovskoj imovini u vrijednost od preko 250 000 000 predratnih dinara.⁴⁷

U travnju 1941. godine u gradu Bjelovaru je živjelo 303 Židova. Od njih je u razne logore otpremljeno 288 osoba. Tijekom okupacije od deportacije je pošteđeno samo 15 osoba koji su bili u miješanim brakovima. No čak i te osobe su bile terorizirane, a imovina im je oduzeta i morali su je naknadno otkupiti od ustaških vlasti. Podaci sakupljeni od strane Gradske komisije Bjelovar su

⁴⁶ KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 441.-447.

⁴⁷ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvješće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, 3-4.

ukazivali na to da je ubijeno 262 bjelovarskih Židova, 94 muškaraca, 106 žena i 64 djece. Od ukupnog broja na životu je ostalo samo 35 Židova iz grada.

Represalije protiv gradskih Židova započele su odmah pri ustaškom preuzimanju vlasti, obilježavanjem žutim trakama s natpisom „Židov, Jude“ na lijevoj nadlaktici. To se pravilo objavilo na javnim plakatima uz napomenu teške kazne za one koji ne bi to učinili. Nakon mjesec dana izmijenilo se tako da su Židovi morali nositi na zapučku kaputa, a žene na lijevoj strani prsa limene žute znakove s velikim slovom „Ž“. Također se nisu smjeli nigdje kretati nakon osam sati navečer. Kretanje im je ograničeno i zabranom hodanja po javnim mjestima, trgovima, parkovima, ulicama u središtu grada, dok su na tržnicu mogli tek nakon 10 sati prije podne kada tržnica više nije poslovala. Zabrana se odnosila i na kafiće, kina, gostionice te prisustvovanje priredbama bilo kakve vrste. Tjerani su i na nedostojne radove po gradu, bez obzira na spol i godište. Pljačka i premetačina nad njihovom imovinom započela je prvog dana okupacijske vlasti i odnosila se na apsolutno sve vrijednosti koje su posjedovali. Svi Židovi činovnici i službenici su otpušteni iz državne službe, pritvarani i preslušavani, a zatim puštani u kućni pritvor sa zabranom napuštanja grada. Među prvim mjerama donesenim protiv Židova je bila i određena kontribucija. Ona se u roku od 8 dana morala prikupiti među židovskim građanstvom u iznosu od 300 000 dinara i predati gradskoj općini (što su gradski Židovi i učinili). Kao naredbodavci ovih mjera navode se gradski načelnik dr. Julije Makanec (od travnja do kolovoza 1941. godine), zatim gradski načelnik Nikola Božičević (od kolovoza 1941. godine do siječnja 1943. godine), šef policije Alojzije Čukman, sudac kotarskog suda Mirko Getman, gradski činovnik Ivan Šestak, ustaški logornik Mijo Hans⁴⁸, odvjetnik i javni bilježnik te komandant žandarmerije dr. Ivo Gaščić. Uz ove vođe navode se svi pripadnici redarstvenih organa i naoružani ustaše iz raznih slojeva. Od tih policijskih službenika isticali su se nadstražari Ivan Pavleković i Stanke Gjuro, agenti Leo i Dragutin Zorec⁴⁹ te Slavko Milić. Kao duhovni inicijatori i propagatori zločina navode se Makanec, Božičević, Čukman⁵⁰, Getman i Šestak⁵¹. Potonji je bio i urednik bjelovarskog tjednika „Nezavisna Hrvatska“ u kojem

⁴⁸ Za Miju Hansa nažalost nisam pronašao podatke niti kod Vojnog niti Okružnog suda te se ne nalazi na popisu zločinaca.

⁴⁹ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Lokacija Lea Zoreca se navodi kao nepoznata dok Dragutin Zorec nije naveden u popisu zločinaca.

⁵⁰ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Lokacija Alojza Čukmana navodi se kao „nepoznata“.

⁵¹ Sudbina Ivana Šestaka detaljno je prikazana u pod točkom 10.10. daljnjeg teksta.

je objavljivao protužidovske članke. U izvještaju su priloženi naslovi članaka spomenutog tjednika: „Zabrana uposlenja ženskim osobama u ne arijevim kućanstvima“, „Sprječavanje prikrivanja židovskog imetka“, „Obvezatna prijava imetka Židova i židovskih poduzeća“ i „Za dom spremni“. Svi navedeni su na javnim zborovima nastupali kao govornici u protužidovskim akcijama. Komisija je navela da su od navedenih naredbodavaca i terorista svi likvidirani od strane NOP-u osim Mirka Getmana koji se slobodno kreće izvan Bjelovara. Za prikaz psihičkog stanja židovske populacije grada može izdvojiti primjer Ernesta Kopsteina koji se pri ulasku njemačke vojske u grad 10. travnja 1941. godine u podne ustrijelio u svom stanu. Od tog dana do 1. rujna 1941. godine u gradu će samoubojstvo počinuti 11 Židova.

Odvođenje Židova u logore se odvijalo u više navrata. Prvi put tijekom 28. i 29. srpnja 1941. godine, kada su lokalni Židovi bili zarobljeni u svojim dućanima ili na ulici te odmah odvedeni u logore bez mogućnosti da uzmu ono najpotrebnije iz svojih stanova. Druga grupa bila je odvedena 30. srpnja 1941. godine. Treća grupa je bila odvedena tijekom noći s 31. srpnja na 1. kolovoz 1941. godine. Otpremljeni su na željezničku stanicu, a u grupi su se nalazili liječnici Dragutin Lendler i Bela Milhofer, obojica u državnoj službi. Pripadnici ove grupe su dobili pola sata vremena da se vrate kućama i uzmu najpotrebnije stvari, a napomenuto im je da posebno uzmu novac i nakit. Dio toga što su ponijeli im je opljačkano na kolodvoru. U ovoj trećoj grupi se nalazilo 27 osoba za koje ustaše nisu znali kako postupati s njima. To su uglavnom bile starije žene i djeca, te dvojica navedenih liječnika. Nakon cjelodnevnog čekanja na kolodvoru konačno su upućeni u židovsku kuću bivše tvrtke „Braća Breyer“ koja se od tog dana zvala „židovski logor“. Jedino su dvojica liječnika poslani nazad kući. Svi drugi iz ovog logora su živjeli tamo do svibnja 1942. godine kada su odvedeni za Staru Gradišku i Jasenovac gdje su svi poubijani. Svi ostali iz ove tri grupe su odvedeni ili u logore u Gospić, ili u prostorije zagrebačkog zbora u Zagrebu, a manje grupe u logore Danicu, Jasenovac, Staru Gradišku, Loborgrad i Đakovo. Dio Židova iz zagrebačkog zbora je dobio priliku da otputuje u Hrvatsko primorje pod kontrolom talijanskog okupatora, Crikvenicu, Kraljevicu, Sušak, Hreljin, Bakar, Sv. Barbaru i druga manja mjesta. Oni iz zagrebačkog zbora koji nisu dobili ovu priliku su odvođeni dalje u logore, ponajprije u Jasenovac i Gospić, a žene i djeca u Loborgrad i Staru Gradišku. Svi ovi Židovi koji su dospjeli u logore su tamo i poubijani, osim svega dvije osobe (dvojica spomenutih liječnika). Samo 10 osoba se uspjelo spasiti od ovih strašnih posljedica tako da su emigrirali u Švicarsku. Oni koji su preživjeli u Primorju i vratili se u Bjelovar su osobno posvjedočili tretmanu ustaških vlasti. Svima im je, bez obzira na spol i dob,

opljačkan dio osobnih stvari na kolodvoru u Bjelovaru, zatim opet u prostorijama zagrebačkog zborništva, pa u vlaku na putu do Primorja, te konačno na završnoj destinaciji. Na zadnjoj postaji nisu imali više ništa uz sebe osim rublja i odjeće na sebi. Nakon ova tri vala prisilnog iseljavanja, u kolovozu 1942. godine su dignuti svi ostali Židovi iz cijele Velike župe Bilogora i otpremljeni u Jasenovac i Staru Gradišku. Time su ustaše „riješili“ pitanje Židova u Bjelovaru osim onih već navedenih 15 osoba iz miješanih brakova koji su pošteđeni tijekom cijele okupacije.

Tijekom vladavine NDH vršila se masovna pljačka židovske imovine. Sve nekretnine gradskih Židova su podržavljene. Sva pokretna imovina je bila popisana i zapečaćena, a zatim sakupljena u židovski hram u Bjelovaru. Već kod tog popisivanja se događala pljačka, poglavito zlata, srebrnine, novca, nakita, odijela, rublja itd. Iz židovskog hrama državne su vlasti uzimale sve što su željele: glasovire, luksuzno pokućstvo, najbolje rublje, sagove, zavjese, pokrivače, jedeći pribor, kristale, porculan i ostale predmete. Kao primjer ove pljačke može se navesti stan velikog župana tadašnje župe Bilogora koji je bio u potpunosti uređen ukradenim židovskim pokućstvom i ostalim predmetima. Kao glavni naredbodavac ove pljačke smatra se tadašnji gradski načelnik Božičević Nikola. On je odredio kadar lokalnih građana koji su u hramu sortirali i popisali sve opljačkane predmete, a zatim su ih prodavali miljenicima ustaškog režima. Ta prodaja se vršila bez naplate, to jest uz takozvanu otplatu na dugi rok. Iako su nekretnine uglavnom sve preživjele okupaciju, nekoliko ih je spaljeno dok su neke ostale u derutnom stanju zbog okupatora. Za razliku od nekretnina, sva pokretna imovina iseljenih Židova je u potpunosti propala. Posebne gradske i kotarske komisije za vraćanje izbjeglica u svojim izvještajima pretpostavile su da će se od pokretnina moći spasiti tek jedna desetina. Sve ostalo je razvučeno po cijeloj državi, ali i izvan države. Zbog toga su samo pojedinci mogli vratiti tek dijelove pokretnina svojih obitelji. Gradska komisija kao približnu vrijednost cijele židovske imovine u gradu navela je brojku u razini od oko 65 000 000 dinara.⁵² Župnik crkve Sv. Terezije Avilske je naveo da se 25 Židova pokrstito, no to im nije puno pomoglo.⁵³

4.3. Progon komunista

Represija nije zahvatila samo Srbe i Židove, već se počela primjenjivati i na Hrvate koji nisu bili zadovoljni vlašću NDH, a posebice na komuniste. U ustaškom cilju stvaranja čiste etničke države,

⁵² HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Teror i zločin izvršen na Židovima“

⁵³ KARAUOLA, *Moderna povijest Bjelovara*, 422-423.

nije se zaziralo niti od jedne metode. Ovaj prvobitni val represije nad stanovništvom, neovisno o etnicitetu, zaustavljen je sredinom svibnja 1941. zbog njemačkih prigovora, ali i prigovora mnogih Hrvata te čak i nekih ustaša protiv zločinačke politike ustaškog vrha. Svi ovakvi prigovori bili su kratkog vijeka, jer se represija ubrzo nastavila.

Nova vlast se vrlo brzo krenula obračunavati s komunistima. Već u periodu od 12. do 22. travnja 1941. uhićena je većina etabliranih članova Komunističke Partije (u nastavku: KP) u Bjelovaru. Uhićenja su se nastavila u sve većem broju na području cijelog kotara, a većina tih uhićenika poslani su u Zagreb, nakon čega i u logor Danicu. Većina njih kasnije je pušteno, dok je dobar dio poslan u Jasenovac i Jadovno, gdje su uglavnom likvidirani. Razlog za ovakav pad KP u Bjelovaru bila je njihova nespремnost na akcije NDH. Lokalni komunisti smatrali su da trebaju čekati na direktive iz centralnog komiteta te da niti nema prave opasnosti za njih s obzirom na pakt Hitlera i Staljina. Prave akcije usmjerene protiv komunista bile su provedene tek 22. lipnja 1941. napadom nacističke Njemačke na SSSR. Od tog trenutka NDH ih je označila glavnim neprijateljima te se pokrenula brutalna represija protiv njih. Veća uhićenja počela su se događati u ljeto 1941. naredbom Glavnog ustaškog stana. U ovom periodu putem uhićenja i likvidacija ustaški je režim u potpunosti obezglavio gradske komuniste. Preživjeli komunisti pobjegli su iz Bjelovara i gradski komitet KP Bjelovar u potpunosti je prestao s djelovanjem. Bez vodstva i pod paskom ustaškog režima, članovi KP i simpatizeri su postali potpuno pasivni ili su prebjegli na područja pod partizanskom kontrolom. U periodu od 1943. do 1944. nastavila su se uhićenja osoba koje su na bilo koji način pomagale partizanski pokret te je većina njih putem prijekog suda strijeljana na „Vojnoviću“. Ovim akcijama vlasti NDH su u potpunosti suzbile aktivnost komunista u gradu Bjelovaru. Unatoč tome njihova moć van gradskog područja bila je slaba, što se vidi u činjenici da je polnoćka 1941. godine bila otkazana zbog ustaškog straha da bi partizani po noći mogli upasti u grad.⁵⁴

4.4. Progon Roma

Već i prije osnutka NDH mišljenje o Romima je u javnosti znalo doseći iznimno radikalne stavove. Nerijetko su se čuli zahtjevi za sterilizacijom Roma, njihovim pritvaranjem te prisiljavanjem na rad.⁵⁵ Unatoč ovakvim ispadima javnog mijenja, vodstvo Banovine Hrvatske nije bilo spremno na

⁵⁴ KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 434-437.

⁵⁵ KARAULA, *Stradanje romskog stanovništva*, 90.

radikalna rješenja kakva su predlagala lokalne vlasti bjelovarskog kraja, no donesene su pojedine zakonske odredbe koje su ograničavale kretanje Roma i zahtijevale pojačan nadzor nad njima. S druge strane vlast je donijela i mjere koje su poticale sjedilački način života među Romima davanjem besplatnog materijala za gradnju kuća.⁵⁶

Ovakvo stanje se promijenilo dolaskom na vlast NDH. Ustaški režim se u sklopu preuzimanja nacističke rasne ideologije okomio i na romsku populaciju unutar države. Romi za razliku od Srba za NDH nisu predstavljali nikakvu opasnost. Oni su bili djelomično nomadski manjinski narod koji nije imao niti političku niti gospodarsku važnost. Za razliku od Židova i Srba nisu imali niti bilo kakve organizacije niti ikakvu povezanost s međunarodnom zajednicom Roma. Kada su doneseni rasni zakoni 30. travnja 1941. godine odredilo se da se Romima smatraju sve osobe koje potječu od dvaju ili više predaka drugog koljena koji su po rasi Romi.⁵⁷

Točan broj Roma u bjelovarskom kraju prije dolaska na vlast NDH je teško odrediti. Dijelom zbog njihovog nomadskog načina života, a dijelom zbog izbjegavanja deklariranja kao Roma tijekom popisa kako bi izbjegli diskriminaciju. Prema popisu iz 1931. godine u bjelovarskom kotaru je zabilježeno 577 Roma, a u samome gradu 36.

Već u svibnju 1941. godine neodređen je broj Roma odveden s bjelovarskog područja u logor Danicu, otkuda su dalje bili prebačeni u razne logore. NDH je od 3. srpnja 1941. godine od lokalnih organa tražila da se popišu svi Romi u njihovom području. Karaula u *Stradanje romskog stanovništva* donosi podatak iz Zemaljske komisije za ratne zločine okrug Bjelovar o brojci romskog stanovništva većoj od 700 iz ustaškog popisa. Vlast je zatim 19. svibnja 1942. godine naredila župskim redarstvenim vlastima da svi Romi u njihovoj nadležnosti moraju biti pokupljeni i predani kotarskim vlastima. Karaula navodi da su u svibnju 1942. godine svi Romi iz grada i okolice odvedeni u Jasenovac te da se samo nekolicina uspjela spasiti od smrti bijegom ili pridruživanjem partizanima. Zatim napominje da je Zemaljska komisija za ratne zločine u svom izvještaju navela da su na jesen 1942. godine ustaše uhitile i deportirale u Jasenovac oko 500 Roma iz područja cijelog kotara. Podaci iz izvještaja OKRZ-a pak govore o brojci od 1000 deportiranih Roma iz cijelog okruga (u izvještaju nisu određene granice okruga), za što i Karaula navodi da su

⁵⁶ VOJAK, *Stradanje romskog stanovništva*, 67-68.

⁵⁷ KARLAULA, *Stradanje romskog stanovništva*, 90-92.

bili naknadno prikupljeni podaci. Koliko god je bio stvaran broj ovime je započelo konačno rješenje romskog pitanja u bjelovarskom kraju.⁵⁸

OKRZ u svom sistematskom pregledu zločina okupatora donosi posebnu točku o stradanju Roma pod naslovom „Likvidiranje Cigana“. Navelo se da su po uzoru na naciste i njihove stavove o rasizmu, ustaše primijenili najkrvaviji postupak protiv Roma kao „nearijevaca“. Namjera ustaša je bila da ih se potpuno iskorijeni i da im se zametne svaki trag te su tu namjeru izvršili u potpunosti. Na jesen 1942. godine ustaše su u Bjelovarskom okrugu pokupili oko 1000 Roma, kompletne obitelji s malenom djecom te ih po kratkom postupku odveli u logor Jasenovac gdje su svi do jednog poubijani.⁵⁹

Romi su kao nearijevska rasa, povijesno izložena diskriminaciji, bili očita meta za zločinački režim NDH. Zbog svog načina života i diskriminacije društva teško je odrediti točan broj romskih stanovnika u bjelovarskom kraju te broj onih koji su podlegli ustaškom teroru. Razlika u brojevima i datumima masovnog odvođenja Roma u logore između podataka koje Karaula prenosi od Zemaljske komisije i onih koje sam pronašao u spisima OKRZ najvjerojatnije je rezultat neznanja bilo koje vlasti koliko je Roma sveukupno bilo na bjelovarskom području. Koliki god bio stvarni broj romskog stanovništva može se zaključiti da su ustaške vlasti na divljački način uništile gotovu cijelu njihovu populaciju u bjelovarskom kraju. U izvještaju OKRZ-a točka o zločinima nad Romima je najmanja, što daje naslutiti da su ustaše najokrutniji bili upravo prema Romima. Iako se kao glavna meta NDH smatraju Židovi i Srbi, dijelovi njihovih populacija su uspjeli preživjeti čak i pod okrutnom čizmom NDH (ranije navedeni primjeri Židova liječnika i onih u miješanim brakovima, te Srbi koji su se prekrstili ili uspjeli preživjeti unatoč konstantnom zlostavljanju). Za Rome nažalost to nije bio slučaj iz čega se može zaključiti da ustaše u njima nisu vidjele nikakvu korist.

4.5. Djelovanje lokalnih Folksdojčera

Prije rata je prema popisu iz 31. ožujka 1931. godine u okrugu živjelo 3326 osoba njemačkog materinskog jezika. Gotovo svi stanovnici, s rijetkim iznimkama, su se deklarirali kao folksdojčeri. Najistaknutiji pripadnik i svojevrsni vođa im je bio Jozef Štumpf iz Velike Pisanice. Velik dio

⁵⁸ Isto, 93-94.

⁵⁹ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvješće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, 4.

ovih folksdojčera je u predratnom razdoblju bio uključen u „Kulturbund“ u Velikoj Pisanici i Bjelovaru. Te organizacije su bile podređene onoj Osječkoj pa su iz tog pravca dobivali upute za rad, njemačke novine i propagandni materijal. Vođe „Kulturbunda“ su održavali veze s njemačkom, direktno ili preko njemačkog konzulata u Zagrebu. Tijekom prvih godina rata skoro svi folksdojčeri se dijelili oduševljenje njemačkim pobjedama, širili propagandu među narodom i vojnicima Jugoslavije te govorili o uzaludnosti otpora protiv Njemačke. Tako su se njihovi vođe smatrali petokolonašima, iako su se neki od njih na početku rata zalagali za progonjene Srbe. Za Židove nisu imali nikakve simpatije i ponašali su se krajnje neprijateljski. Svi vojno sposobni Folksdojčeri su mobilizirani u njemačke formacije, neki i u SS trupe, a ostali u njemačku vojnu policiju. Bilo je opće poznato da je Jozef Štumpf⁶⁰ prije invazije bio u dobrim odnosima s Julijem Makancem te da je prije upada Nijemaca u grad bio u kontaktu s njemačkim zapovjednicima. Nakon dolaska njemačke vojske u okrug članovi „Folksgrupe“ su prošli vojničku obuku pod rukovodstvom njemačkih podčasnika. Nosili su nacističke uniforme, znakove, vješali su njihove zastave i slavili Hitlera te veličali pobjede njemačke vojske. Niti jedan događaj u bjelovarskom okrugu nije se dogodio bez njihova znanja, a samo vodstvo je stalno bilo konzultirano od strane njemačkih i ustaških vlasti, pogotovo prilikom hapšenja. Još jedna organizacija koju su osnovali bila je „Hrvatsko-njemačko društvo“ s ograncima u svim većim mjestima.⁶¹

4.6. Djelovanje ustaških i njemačkih sudova

Tijekom ratnog razdoblja na području Bjelovara je djelovalo više tipova njemačkih i ustaških sudova. Ustaški Pokretni prijeki sud je bio pod zapovjedništvom poznatog ustaškog zločinca doktora Ivana Vidnjevića i državnog tužitelja doktora Vladimira Vrankovića. Oni su u više prilika dolazili u Bjelovar kako bi zastrašivanjem djelovali na simpatizere i pomagače NOP-a. Sud je na području bjelovarskog okruga djelovao od polovice 1941. godine do kraja 1944. godine. Rezultati njegova djelovanja su uvijek bili masovna strijeljanja i hrvatskih i srpskih građana. Sud je ostavio svoj krvavi trag s 500 smrtnih osuda koje su izvršene nad nevinim žrtvama čija su tijela pokopana na visoravni Matije Gupca u Bjelovaru. Izvješće OKRZ-a o zločinima okupatora navelo je da su presude tog suda bila velika sramota. Prema svjedočanstvima proces rada suda je tekao na slijedeći način. Tek kada je osoba bila uhićena i zatvorena se krenulo na krivotvorenje djela od strane

⁶⁰ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Prema popisu Štumpf se iselio u Njemačku.

⁶¹ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvješće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, 10-11.

funkcionera ustaškog stožera i župskog ustaškog redarstva preko šefa policije i detektiva. Svi uhićenici su bili izvrgnuti mučenju na različite načine. Zapisnik je bio unaprijed napisan, a kada bi uhićenik odlučio da će ga potpisati prestajalo bi se s mučenjem. Osude su bile praktički gotove prije nego bi rasprava uopće započela. Redovno bi se prije rasprave vijećalo s članovima ustaškog stožera i odlučilo kakvu će osudu dobiti optuženik. Na ovaj način je pobijeno više stotina ljudi, uglavnom za verbalna djela, tj. neprijavlivanje onoga što su svi znali o NOP-u, dakle za djela u kojima se u pravnoj državi nisu izricale kazne. Uz pokretni prijevremeni sud, strijeljanja su se odvijala bez ikakvih suđenja prema zapovijedi šefa policije, njemačke vojske te po odobrenju Velikog župana ili Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost iz Zagreba. Najviše su stradala sela u Bjelovarskom kotaru sa srpskim stanovništvom gdje je ubijanje, palež, pljačka, zlostavljanje i uhićivanje bilo svakodnevnica. Za slučajeve gdje je njemačka vojska donosila zapovijedi po OKRZ-u krivnju uvijek snosi pukovnik Jozef Vukich, zapovjednik svih njemačkih formacija na području bjelovarskog okruga i kapetan Grielka, komandant „Feldžandarmerije“.⁶² Vukich je osobno predvodio strijeljanja „za odmazdu“ 19. listopada 1943. godine. Tog dana na „Vojnoviću“ je strijeljao 47 zatvorenika. Stražari bi mu dovodili jednu po jednu osobu te bi im Vukich ispucao jedan ili više metaka u glavu. Od tih 47 zatvorenika bilo je 13 žena od kojih dvije djevojčice od 13 godina. Ostali zatvorenici, koji su se mogli identificirati, su uglavnom bili seljaci.⁶³

Na području Bjelovara su djelovali i specijalni vojni sudovi. To su bili posebni sudovi u bjelovarskom okrugu za vrijeme kada je glavni zapovijedajući ustaški general u kraju bio Rafael Boban. Izvještaj OKRZ-a ga je opisao kao čovjeka bez ikakve inteligencije, primitivan ali krvožedan i rođeni zločinac te su pod njegovim rukovodstvom vojni sudovi bili oličenje terora. Predsjednik vojnog suda bio je Josip Frljanić⁶⁴, koji je u periodu od jeseni 1944. godine do oslobođenja u svibnju 1945. godine zatvarao brojne nevine građane. To su uglavnom bili bliža rodbina Hrvata i Srba koji su pobjegli u redove NOP-a. U to vrijeme po cijelom bjelovarskom okrugu su se vršila masovna hapšenja, pa kratki sudski postupci često završeni tijekom jedne noći

⁶² HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvješće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, 6-7.

⁶³ HR DABJ-0048-GRADSKA KOMISIJA ZA UTVRĐIVANJE RATNIH ZLOČINA OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA BJELOVAR (u nastavku: GKRZ) 1945-1946., kut. 1-4, „Prijava Kukić Marija – žrtva Kukić Milan“.

⁶⁴ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11., „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Lokacija Ivana Frljića se u popisu navodi kao „nepoznato“. Nisam pronašao podatke koji bi osvijetlili njegovu sudbinu nakon kraja rata.

i potom egzekucija uhapšenog. U izvještaju se navodi i Bobanova naredba za smaknućem 70 ratnih zarobljenika te njihovih žena i djece, pri povlačenju iz grada.⁶⁵

Zasebno je djelovao i Njemački vojni sud. On je djelovao u svim većim mjestima u okrugu, a bavio se onim osobama za koje su Nijemci smatrali da bi im sami trebali presuditi. Ne zna se kakav je bio postupak tih sudova, ali je bilo opće poznato da su saslušanja bila kratka, da su mnogi optuženici prebačeni u ustaške zatvore te kasnije ubijeni za takozvanu odmazdu.⁶⁶

4.7. Zločini neprijateljskih vojnih formacija

4.7.1. Djelovanje njemačkih vojnih formacija

U bjelovarskom kraju su uz njemačke sudove djelovale i njihove vojne formacije kao što su Feldžandarmerija, Feldkomandatura, Gestapo i S-dinst. Sve ove skupine su vršile brojne zločine po cijelom okrugu. Sudjelovali su u pljačkanju, paležu, hapšenju i strijeljanju. tj. Uz njih se moraju ubrojiti i pripadnici kozačke divizije koji su bili primjer nediscipline i divljaštva. Opustošili su cijela sela pljačkom svih živežnih namirnica za ljude i stoku. Takvu krađu prehrambenih namirnica opravdavali su time što su se nalazili u partizanskom području, pa su se morali sami snabdijevati. Provodili su teror kakav još nije viđen. Uz pljačku i otimačinu redovito su kundačili, silovali i ubijali, a nikakve žalbe na njihovo ponašanje nisu imale utjecaja jer su im zapovjednici bili njemački oficiri. Gestapovci su pak 1. listopada 1943. godine zapalili veliki broj kuća u Severinu, ubili dvojicu ljudi i opljačkali 20 drugih osoba. Uz Jozefa Vukicha⁶⁷ i Grielkea⁶⁸, najveću odgovornost po OKRZ-u snosili su tadašnji Veliki župan Vladimir Sabolić⁶⁹, šef župske policije Imper Dragutin⁷⁰, predstavnik „Kulturbunda“ Jozef Mlinar, ustaški stožernici Stjepan Pižeta i

⁶⁵ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvješće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, 7.

⁶⁶ Isto, 7.

⁶⁷ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., „Poslovni spisi (dosjei zločinaca i žrtava)“, kut. 7., „Zločinac: Vukich Johan i dr. – Žrtva Pofonjka Franjo i dr.“ Prema izvještaju Gradske komisije od 18. rujna 1945. godine Johan Vukich se povukao s njemačkom vojskom i navodno se nalazio u Beču.

⁶⁸ Za Grielkea nisam uspio pronaći nikakve podatke u arhivskim izvorima. Ne nalazi se na popisu zločinaca niti mu se igdje navodi puno ime ili gdje se nalazi nakon rata.

⁶⁹ KARAUŁA, *Veliki župani Bjelovarski 1872.-1925./1941.-1945.*, 42. Sabolić je došao u Bjelovar u prosincu 1942. godine kako bi preuzeo dužnost velikog župana. Tek od ožujka 1943. godine će formalno dobiti tu poziciju. Kasnije je bio tajnik u Ministarstvu unutarnjih poslova, a pred sam kraj NDH dobio je dužnost ravnatelja unutrašnje uprave MUP-a. Nakon sloma NDH pobjegao je u Austriju u sivbnju 1945. godine. Pokušao se vratiti u zemlju 1948. godine u sklopu križarske akcije no bio je uhićen već na granici. Vrhovni sud Hrvatske ga je osudio na smrt 27. kolovoza 1948. godine. Postoje svjedočanstva da je Sabolić skočio kroz zatvorski prozor pri čemu je umro.

⁷⁰ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11., „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Lokacija Imper Dragutina se u popisu navodi kao „nepoznato“.

Rudolf Srnak. Svi oni i njihovi zločinački pomagači, logornici, tabornici i zbirnici najintimnije su se povezali s okupatorom i njegovim predstavnicima.⁷¹

Za primjer zločinačkog djelovanja Dragutina Impera i Vladimira Sabolića može se navesti sudbina Ivana Megeca⁷² iz Sirove Katalene. Megec je po nalogu Sabolića uhićen u ožujku 1944. godine i dopremljen u Bjelovar te je putem bio zlostavljan. U zatvoru je proveo proveo 6 dana gdje je bio konstatno mučen i zlostavljan po metodama Gestapa od strane Dragutin Impera. Imper je Megeca tukao s debelom batinom po cijelom tijelu, a na protest jednog detektiva da će ga ubiti ostali prisutni su pokušali umiriti Impera. Tog dana su uspjeli no Imper je kroz slijedeće dane nastavio s teškim zlostavljanjem. U popodnevnim satima 6. ožujka na redarstvo je pozvan dr. Dragutin Lendler (jedan od preživjelih židovskih liječnika) kako bi dao injekciju jednom zatvoreniku. Kada je došao tamo vidio je Impera i Sabolića koji su tvrdili da su Megeca istukli partizani. Pregledom Megeca Lendler je vidio brojne teške ozlijede i rekao da dotični mora ići u bolnicu no to mu nije dozvoljeno. Slijedećeg je dana Lendler opet pozvan u redarstvo i tom prilikom je odmah vidio da Megecu nema spasa i opet je zahtijevao da ga se odvede u bolnicu, ali je bio odbijen. Nakon nekoliko sat Lendler je opet pozvan kako bi ustvrdio Megecovu smrt. Imper i Sabolić su bili u prostoriji s Lendlerom prilikom pregleda, a kada je doktor ustvrdio smrt Sabolić je izjavio: „jedan partizanski pretsjednik manje“. Lendler je kasnije morao potpisati potvrdu o smrti i zapisnik koji su sastavljeni bez njegova mišljenja, a Imper je smrt okrivio na slabo srce ubijenoga.⁷³

4.7.2. Djelovanje Vrhovnog redarstvenog povjerenstva

Bitno je spomenuti djelovanje posebne jedinice zvane Vrhovno redarstveno povjerenstvo (u nastavku: VRP) koja je došla u Bjelovar i provodila terorističku strahovladu nad građanima Bjelovara, Križevaca i okolnim selima. VRP je kroz dva tjedna u rujnu 1942. godine hapsio, zlostavljao, ubijao i slao pred pokretni sud sve osobe koje su smatrali protu-ustašama. Među njima i školsku djecu. Na čelu VRP-a su se nalazili Viktor Tomić, Nikola Francetić (brat Jure Francetića), Ivan Vrkljan i agenti Agić i Golec. Sve to odvijalo se pod rukovodstvom Eugena Dide Kvaternika. Tijekom perioda djelovanja u Bjelovaru i okolici su uhitili 150 ljudi koje su zatim zlostavljali,

⁷¹ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvešće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, 7-8.

⁷² Megeca je prokazao špijun u službi Gestapa Vendelin Gassman, a njegovo suđenje nalazi se u daljnjem tekstu pod točkom 11.2.

⁷³ HR DABJ-0048-GKRZ 1945-1946., kut. 1-4, „Imper Dragutin i Kukić Dragutin – umorstvo Megec ivana iz Sirove Katalene“.

mučili te na kraju slali pred prijeki sud. Ova zlodjela VRP je radio u specijalnim policijskim zatvorima. Unutar tih 14 dana zbog djelovanja VRP-a, prijeki pokretni sud je osudio preko 100 osoba za razna djela, na smrt strijeljanjem njih 38, na doživotnu robiju njih 22, na odvođenje u koncentracijske logore njih 24, a na slobodu su pustili teško izmučenih 29 ljudi.⁷⁴

Posebno uznemirujući izvještaj je sastavila Gradska komisija u kojem su detaljno opisani događaji nakon dolaska povjerenstva u grad. Pri dolasku VRP se sastojao od otprilike stotinjak ljudi u pratnji 80-ak žandara. Redarstveni sat je odmah pomaknut na 8 sati navečer i VRP je preuzeo policijsku i kotarsku vlast u svoje ruke. Uz to uhapšen je i policijski šef Franjo Budrović jer je po njihovom mišljenju bio preblag. Francetić je tada postao šef policije u gradu, a uz njega se isticao Vrkljan po posebno zvjerskom načinu mučenja zatvorenika. Nakon ovih promjena su krenuli u masovna hapšenja po cijelom gradu i okolici. Kako je ranije spomenuto, uhapšeno je 150 ljudi, no imali su namjeru kroz svoje djelovanje likvidirati oko 5000 ljudi. Zarobljenike su odvodili u posebnu zgradu koju su bili zauzeli i gdje su vršili saslušanja. Ta saslušanja su zapravo bila mučenja. Kada je zarobljenik bio doveden u zgradu dočekao bi ga Viktor Tomić koji bi ga ili izudarao kolcem ili čizmom u trbuh. Poslije toga bi ga se odvodilo na saslušanje. Tada bi bili tučeni, lomile bi im se ruke i noge, izbijali zubi, lomila rebra, tuklo bi ih se kolcima i batinama, bacalo na zemlju i po njima gazilo. U slučaju da zarobljenik i dalje nije želio priznati, natjeralo bi ga se da hoda bos po plohi na kojoj su bili pribijeni oštri čavli. Ako još uvijek nije želio priznati, zatvoreniku bi se tabani palili vatrom sve do priznanja. Kako bi zastrašili zatvorenike pri dolasku, jednog od njih su strašno istukli i unakazili te ga tako izmrcvarenog stavili u posebnu sobu iznad koje su velikim slovima napisali „SMRT“ pa ga pokazivali ostalima i govorili da će im se to dogoditi ako ne priznaju. Od bliskih suradnika VRP-a treba spomenuti Vlahu Krešimira, tajnog konfidenta ustaške policije i glavnog denuncijatora u gradu. Tu su i Rudolf Šuveljak, detektiv koji je vodio hapšenja u ime policije, te detektiv Štefanović. Doktor Nikola Galkowski je preko svog prijatelja Vlahe Krešimira koristio VRP kako bi određeni građani bili hapšeni. Upute za djelovanje su dolazile i od ustaškog stožera, tj. stožernika Stjepana Pižete i njegovog tajnika Franje Kaurića. Kao centralna građanska ličnost u ustaškom stožeru bio je odvjetnik doktor Ivan Gaščić. On je zajedno s ustaškim zbirnikom Tomom Funtekom, ustaškim tabornikom Matijom Navojcem i

⁷⁴ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvješće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, 8-9.

bivšim povjerenikom HRS-a Ivanom Grivićem⁷⁵ bio glavni inicijator hapšenja i progona građana. Grivić je ne samo podnosio prijave i optuživao građane, već se hvalio time kada bi netko od optuženih bio strijeljan ili odveden u logor. Još jedan bliski suradnik VRP-a bio je Franjo Sentinella koji je pokrenuo inicijativu za hapšenje gimnazijske djece (od ove optužbe će biti oslobođen što se može vidjeti u daljnjem tekstu pod točkom 11.9.). U hapšenjima koja su se događala u selima Patkovic, Ždralovi i Tomaš, posebnu su ulogu imali ustaše Nikola i Simo Devčić te Stjepan Vusić⁷⁶ koji je radio pri ustaškom stožeru u Bjelovaru. Navelo se da su djelatnici VRP-a živjeli i jeli kod gostioničara Srećka Jandrašića starijeg. Zbog toga se njegov sin Srećko Jandrašić, koji je bio poznati ustaša, navodi kao suradnik dok se za starijeg Srećka nije moglo utvrditi je li pomagao VRP-ovcima⁷⁷. Među ovim suradnicima i prokazivačima bili su i Ivan Megrle, Ivan Baranji, Nikola Petković, Bolto Blažeković i Petar Kovač. Ključar zatvora koji je VRP koristio bio je Josip Veseli.⁷⁸ Prijeki pokretni sud pod Vidnjevićem i Vrankovićem je vodio postupke protiv optuženika na temelju VRP-ovih dokaza i iskaza, a glavni savjetnik suda bio je dr. Ivan Gaščić.⁷⁹

4.7.3. Djelovanje Luburičevaca, Bobanovaca i Čerkeza

Kako se rat bližio kraju u Bjelovar je dolazilo sve više ustaških i drugih jedinica, takozvani Luburičevci (pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga) i Bobanovci (V. hrvatska udarna divizija) te Čerkezi (ruski ratni zarobljenici koji su prešli u njemačku službu). Izvješće OKRZ-a opisalo je karakter Čerkeza na slijedeći način: „U punom smislu riječi bio je to zadnji ološ i talog, što ga je ljudski rod morao izbaciti. To su bile razularene rulje zlikovaca, od kojih je svaki pojedinici imao

⁷⁵ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Lokacija Ivana Grivića se po ovom popisu navela kao „nepoznato“.

⁷⁶ Isto, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Stjepan Vusić se također vodio pod „nepoznato“.

⁷⁷ Iako izvještaj Gradske komisije tereti Srećka Jandrašića kao poznatog ustašu nisam pronašao podatke o njemu u „Popisu zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“ niti njegov slučaj na Okružnom ili Vojnom sudu. Srećko Jandrašić stariji i njegovo suđenje se nalaze pod točkom 11.4. daljnjeg teksta.

⁷⁸ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Josip Veseli je pobjegao u Italiju.

⁷⁹ HR DABJ-0048-GKRZ 1945.-1946., kut. 1-4, „VRP (Dido Kvaternik)“. Ivan Gaščić, Nikola Galkowski, Ivan Vidnjević i Blažeković Bolto su likvidirani po narodnim vlastima. Eugen Dido Kvaternik, Krešimir Vlaho, Nikola Francetić, Ivan Vrkljan, Stjepan Pižeta, Vladimir Vranković, Ivan Megić i Franjo Kaurić su bili nepoznato odsutni (Kaurić je naknadno uhvaćen i njegovo suđenje se nalazi u daljnjem tekstu pod točkom 11.5.). Viktor Tomić se nalazio u engleskom zarobljeništvu. Rudolf Šuveljak, Matija Navojec, Dragutin Mihalić, Nikola i Simo Devčić i Stjepan Vučić su se povukli s neprijateljskom vojskom. Tomo Funtek, Franjo Sentinella, Sofija Mužinić, Ivan Baranji i Petar Kovač su se nalazili u zatvoru u Bjelovaru ili Zagrebu. Ivan Megrle i Nikola Petković su se nalazili na slobodi negdje u Bjelovaru. Za agente Agića i Goleca te detektiva Štefanovića nisam uspio pronaći nikakve podatke.

na duši barem desetak nevinih žrtava.“ Sve ove jedinice su bile posebno divlje, pljačkali su i opijali se do takve razine da ih ni vlastiti zapovjednici nisu mogli disciplinirati. Čerkezi su se posebno isticali ne samo u pljačkanju već i u ubojstvima i silovanjima, kako žena tako i ženske djece. U pojedinim mjestima Podravine i Kutinskog kraja silovane su stotine žena. Mnoge žene nisu uopće prijavljivale ovakve zločine zbog osjećaja srama ili znanja da krivci neće biti pronađeni niti kažnjeni. Kao odgovorne za sve ove zločine uzimali su se zapovjednici i časnici ovih jedinica.⁸⁰ Za djelovanje Bobanovaca mora se spomenuti naročito uznemirujući slučaj vješanja Ivana Grossa, jedinog javnog vješanja u Bjelovaru tijekom NDH. Po nalogu samog Rafaela Bobana 15. ožujka 1945. godine Gross je uhapšen od strane Vladimira Rukavine. Od trenutka hapšenja Rukavina je mučio i zlostavljao Grossa tokom 15., 16. i 17. ožujka. Ujutro 18. ožujka između 7-8 sati ustaše iz „Crne legije“ su kroz grad vukli Grossa koji je putem teturao te ga doveli do središnjeg gradskog trga. Tamo ih je ispod jednog drveta već čekao stol i jedan stolac. Ustaše su podigli Grossa na stol i stavili mu omču oko vrata kako bi ga objesili, no kada su mu povukli stol ispod nogu uže je puklo i Gross je pao na pod. Jedan od ustaša ga je potom ustrijelio u zatiljak s nekoliko metaka. Zatim su opet podigli tijelo i stavili mu omču oko vrata kako bi ga objesili no uže je opet puklo. Jedan od ustaša je otišao po drugo uže, no ostali su pokušali opet objesiti tijelo da bi uže puklo i treći put. Kada se ustaša vratio s novim užetom opet su pokušali vješanje no ono nije bilo dobro pričvršćeno pa je Gross ostao klečeći na mjestu. Zadnjim pokušajem su uspjeli podignuti tijelo te su ga zalili vodom kako bi oprali krv. Tada su mu na glavu metnuli šešir, u usta cigaretu i u ruke novine. Govorili su da mu je to poklon od Bobana. Zločin se odvio upravo u vrijeme kada su lokalna djeca išla u gimnaziju te su s prozora svog razreda imali pogled na tijelo. Velik broj građana je prolazio tim putem do tržnice tako da su brojni posvjedočili ovom zločinu. Ustaše su ostavili Grossa obješenog cijeli dan te su ga skinuli s drveta tek navečer.⁸¹

4.7.4. Bijela garda i milicija

Kako se rat bližio kraju i Nijemcima i ustašama je postalo jasno da je narod bio upoznat s njihovim djelovanjem te više nisu mogli privući ljude u svoje redove. Kako bi sakrili svoju međusobnu suradnju morali su pronaći novi način za okupljanje naroda. Kada je u Njemačkoj osnovana vojska generala Vlasova, po uzoru na njih i uz pomoć jake propagande u bjelovarskom okrugu se krenula

⁸⁰ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvješće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, 9.

⁸¹ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., „Poslovni spisi (Dosjei zločinaca i žrtava)“, kut. 6., „Zločinac: Rukavina Vladimir i dr., Žrtva: Gross Ivan i dr.“.

osnivati Bijela garda i milicija. Ona je imala zadatak privući članove bivše HSZ kako bi na kraju rata preuzeli vlast i održavali mir dok ne dođu engleska i američka vojska. Pripadnici Bijele garde i milicije su kao i ustaše činili zločine, a u nekim mjestima su bili čak i gori od njih.⁸²

4.8. Pregled žrtava ustaških i njemačkih zločina

Prema izvještaju OKRZ-a o zločinima okupatora sakupljeni su podaci žrtava ustaškog i njemačkog terora za cijeli Bjelovarski okrug od svih izvješća gradskih, općinskih i kotarskih komisija. Na početku teksta se napomenulo kako u bjelovarskom okrugu nema niti jedne čestite hrvatske ili srpske kuće koja nije bila teško pogođena groznim terorom ustaških zločinaca i njihovih naredbodavaca Nijemaca. Prvo su se opisali podaci o ljudskim žrtvama, a zatim o materijalnim stradanjima. Umrlih od bombardiranja civilnog stanovništva bilo je 164. Strijeljano je 2773 osobe. Zaklano je njih 210. Objешeno je 63 ljudi. Od smrti mučenjem je nastradalo 134 osoba. U logorima je stradalo 1464 ljudi. Samoubojstvo zbog proživljenog terora je počinilo 9 osoba. Od nepoznatih uzroka umrlo je njih 55. Osakaćeno je 118 ljudi, a ranjeno njih 519. Mučenje i općenito zlostavljanje je doživjelo 1117 osoba. Lake i teške tjelesne ozlijede je pretrpjela 4091 osoba. Neoprostivi zločin silovanja, njih 115. Tijekom rata je uhapšeno 10 908 ljudi. U zemlji je internirano 2034, a na prisilni odvedeno 1151 osoba. Prisilno je preseljeno 3090 ljudi, a u logore van zemlje je odvedeno njih 893.

Po pitanju materijalne štete, spaljeno je 4405 kuća i zgrada, a razoreno njih 6234. Opljačkan je 149 271 komad stoke, te 79 759 817kg hrane. Opljačkano je 315 tvornica i radnji, te 11 996 komada svih vrsta tvorničke opreme. Komadi namještaja su opljačkani u vrijednosti od 87 838 816 dinara, a odijela u vrijednosti od 221 302 799 dinara. Otuđeno je poljoprivrednih strojeva, alata, dragocjenosti i ostale imovine u vrijednosti 32 848 997 dinara. Na kraju dokumenta se izričito napomenulo kako je ovo izvješće tek letimičan prikaz svih strahota i zločina koje su okupator i njegovi pomagači počinili u okrugu Bjelovar. Kao razlog tome navodi se da u puno slučajeva nisu podnesene prijave zbog nemarnosti ili nepažnje mjesnih Narodnooslobodilačkih odbora.⁸³

⁸² HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., „Izvješće o zločinima okupatora i njegovih pomagača u okrugu Bjelovar za vrijeme okupacije 1941-1945.“, 10.

⁸³ Isto, 17-18.

Na teritoriju grada Bjelovara živote je izgubilo 1622 ljudi. Od toga je bombardiranjem stradalo 28 civila. Strijeljanjem je ubijeno 719 osoba, a vješanjem jedna. Poklano je 33 ljudi, a izmrcvarena je 61 osoba. Od mučenja je umrlo 22 ljudi. U logorima je ubijeno njih 636. Samoubojstvo uslijed terora okupatora i njegovih pomagača počinilo je 18 osoba. Tjelesne povrijeđe je doživjelo 2078 osoba; 58 sakaćenjem, 89 ranjavanjem, 54 mučenjem, 17 silovanjem te 1860 prebijanjem (lake i teške ozlijede).

Povrede osobne slobode doživjelo je 7772 osoba. Uhapšeno je 6775 ljudi. Internirano u zemlji je bilo 220 osoba, a odvedeno u logore van zemlje njih 372. Na prisilni rad je odvedeno 200 ljudi dok je 205 osoba prisilno preseljeno.

Spaljeno je 11 kuća i zgrada, a 39 ih je razoreno. Opljačkano je 1567 komada stoke (krupne i sitne) te 210 000kg hrane (ljudske i stočne); 30 fabrika, poduzeća i radnji; 980 prostorija punih namještaja te 460 domaćinstava.⁸⁴

Bjelovar i njegov kotar su pod upravom NDH proživjeli teror i strahote kakve nisu nikad viđene na tim prostorima. Zbog svoje bitne strateške lokacije bio je preplavljen njemačkim i ustaškim vojnicima koji su dodatno otežali probleme s prehranom u gradu. Uspostavom svoje vlasti NDH je pokrenula najbrutalnije represije protiv lokalnog stanovništva. Provodili su teror nad Srbima kao „vjekovnim neprijateljima“ putem ubijanja, deportacija, odvođenja u logore i prekrštavanja. Okomili su se na židovsku populaciju sukladno svojim fašističkim uvjerenjima i skoro u potpunosti uništili njihovu prisutnost u gradu i okolici. Isto su napravili i s romskom populacijom koja je doslovno cijela bila uništena na najgori način. Ustaško tretiranje manjinskih naroda pokazalo se kao najniža i najsramočnija crta u hrvatskoj povijesti. No njihov teror nije obuhvaćao samo manjinske narode već i Hrvate, a poglavito komuniste, koji su pokušali pružati otpor pred takvim neljudskim ponašanjem. Ustaše su zajedno s Nijemcima kroz cijeli period svoje vladavine konstantno činili nezamislive zločine u svim mjestima kotara bez da su ih uopće pokušavali sakriti od očiju lokalnog stanovništva. Unatoč teroru koji se provodio, narod nije izgubio motivaciju za otpor već se sve većim brojem priključivao Narodnooslobodilačkom pokretu.

⁸⁴ HR DABJ-0029-OKRZ 1945., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 10., “Zločin okupatora i njegovih pomagača u gradu Bjelovaru i bjelovarskom okrugu – R. Wagner”.

5. Oslobođenje Bjelovara i uspostava nove vlasti

Kako se razvijala ratna situacija već krajem 1944. godine postajalo je sve jasnije da će Njemačka izgubiti rat, a samim time i NDH koja je o njoj ovisila. U isto su se vrijeme u bjelovarskoj regiji vodile teške borbe. Partizani su u svojim akcijama zauzeli sva ustaška uporišta istočno od Koprivnice, a ubrzo su došli i nadomak Bjelovara, u blizinu Gudovca i Velikog Korenovog. Njemačke i ustaške snage su se zbog toga pojačale te su potisnule partizane. Dana 10. prosinca 1944. godine u Bjelovaru se formirao stožer 5. hrvatske divizije pod pukovnikom Rafaelom Bobanom. U naknadnim se izvještajima ovaj period nazivao „Bobanova strahovlada“, vrijeme u kojem nitko nije bio siguran. Grad je bio pod žicom, ulazak i izlazak iz njega se kontrolirao, a u međuvremenu su nedisciplinirani vojnici pljačkali što su stigli. Vladala je panika, nije bilo ni struje ni namirnica. Ustaše su provodile povremene akcije i pokušaje utvrđivanja na određenim linijama, kao i manifestacije u gradu da bi se podignuo moral, ali sve je to bilo uzalud. Jugoslavenska armija 25. travnja 1945. zauzela je Viroviticu, a tzv. *Zvonimirova linija* gdje je obrana trebala biti najjača je počela padati krajem mjeseca. Rafael Boban je 1. svibnja izdao surovu naredbu o smaknuću preostalih 65 zatvorenika na „Vojnoviću“, među kojima je bilo i dvanaestero žena i djece. Masakr je po Bobanovoj naredbi izveo kapetan Vladimir Rukavina.⁸⁵ Dva dana poslije, 3. svibnja, Boban je naredio povlačenje prema Austriji, ne samo za vojsku, nego i za činovnike zbog čega se i dobar dio građana pridružio koloni.

Partizanske divizije 4. svibnja prodrle su u istočni dio grada gdje su se sukobile s posljednjim neprijateljskim džepovima. Do kraja dana su ih slomili i u 24 sata I. brigada je ušla u Bjelovar. Partizani su tijekom oslobađanja grada izgubili deset ljudi, dok je njih 60 ranjeno. U napadu je likvidirano 25 ustaša, a 30 ih je ranjeno. Karaula je prenio izvješće Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za područje Bjelovara o zatečenom stanju po ulasku u grad. „Oduševljenje ulaskom našim 5. svibnja u grad opada, neprijatelj je odvuкао sa sobom skoro polovicu građanstva! Komitet će preko svih organizacija potaknuti kažnjavanje fašista. Dat je zadatak svim partijskim jedinicama skupljati podatke o fašistima i izdajicama i dostavljati ih OZNI.“⁸⁶

⁸⁵ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“. Po popisu se lokacija Vladimira rukavine vodi kao nepoznata, nisam pronašao daljnje podatke o njegovoj sudbini.

⁸⁶ KARLAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 478-481.

6. Kraj rata i potreba za obračunom s narodnim neprijateljem

Godina u kojoj je završio rat bila je prijelomnica u hrvatskoj povijesti. Otpratila je najgori i najkrvaviji rat u povijesti zemlje, žrtve u stotinama tisuća, uništenje cijelih etničkih skupina, no unatoč tome nosila je i nadu. Većina naroda unutar Jugoslavije bilo je zadovoljno pobjedom u ratu i novim dobom mira koje dolazi. Ono je sa sobom nosilo i novo društveno uređenje, koje se može okarakterizirati kao revolucionarno i socijalno. Iako se u zemlji mogao osjetiti optimizam, kod mnogih je ljudi novo doba sa svojim represalijama pridonijelo nezadovoljstvu i patnji. Karakter poslijeratne opresije je bio višeslojan, ali moguće ga je sročiti u jednoj paroli: „nema povratka na staro“. Iako je taj slogan zbog svoje nedorečenosti za razne ljude nosio razna značenja, najjasnije se manifestirao pod novostvorenim konceptima „obračuna s narodnim neprijateljem“ i „obračuna s klasnim neprijateljem“.⁸⁷

Pod terminom „obračuna s narodnim neprijateljem“ moraju se uvrstiti masovni zločini počinjeni od strane komunista na kraju rata. U sagledavanju istih ne može se zanemariti aspekt osвете, jer je u mnogim slučajevima „obračun“ bio upravo to, a tek potom pravni akt. Iako je osveta nad neprijateljem imala svoje razloge, ona je bila protivna civilizacijskom dosegu doba. Čak i 1945. godine bilo je standardno da se onome tko je počinio ratni zločin presudi prije nego ga se smakne. No i u ovakvim situacijama bilo je iznimaka. Ivo Goldstein na primjer u članku „Značenje godine 1945.“ ističe kako nitko neće preispitivati moralnost kazne izvršene nad Mussolinijem. Razloge za osvetu na ovim prostorima nije teško pronaći. Već od preuzimanja vlasti 1941. godine sam poglavnik NDH Ante Pavelić ju je uvrstio u politički život i vojnu praksu. Njegove tvrdnje da se Židovima i Srbima treba osvetiti te da ni jedna mjera protiv njih nije usporediva sa zlom koje su oni nanijeli svijetu, su jasno dale do znanja namjere marionetske NDH. Njegove izjave bile su samo jedne u moru drugih, sličnih istupa njegovih sljedbenika, u kojima je bilo jasno da se nad Srbima namjerava provesti kolektivna kazna za ono što su prema njima Hrvati trpjeli od strane beogradskog režima tijekom bivše države.⁸⁸ Ovakav karakter NDH i njezinih vođa jasno je potvrdio Slavko Kvaternik u svojim *Sjećanjima* kada je pisao: „Pavelić, rasovi i ustaše emigranti povratnici, kipjeli su od osвете i mržnje prema Srbima. Dvanaestogodišnja emigracija, u kojoj su samo živjeli u čežnji za osvetom, napravila je od njih psihopate, ljude duševno bolesne od želje za krvnom osvetom. To sam se osvjedočio na svakom koraku, a tko nije bio kao oni, taj je žigosan

⁸⁷ GOLDSTEIN, Ivo, „Značenje godine 1945.“, 60-62.

⁸⁸ Isto, 63-64.

kao izdajnik Hrvata.“ Opunomoćeni general Trećeg Reicha u NDH, Edmund Glaise von Horstenau u svojim je memoarima zaključio da je Pavelić „...zakoračio na tlo domovine s namjerama ništa manjima... nego da ognjem i mačem sasvim zatre svih 1.800,000 pravoslavaca, koji su pomiješani sa četiri milijuna Hrvata i 700.000 muslimana obitavali u zemlji.“ Štoviše, navodno je i sam Himmler na sastanku s Eugenom Didom Kvaternikom bio šokiran kada mu je ovaj direktno iznio ustaški plan da se pobije 2 milijuna Srba u NDH.⁸⁹ U ustaškim mislima, genocid i osveta su postali jedno te isto, kako u planovima tako i u izvedbi. Takvo razmišljanje se direktno očitovalo u dva broja: broju počinjenih nacističkih i ustaških zločina, te u broju stradavanja civilnih žrtava na temelju nacionalne, rasne i vjerske netrpeljivosti. Oba broja su postavila presedan u povijesti koji je nadmašio sva prijašnja ratna stradanja.⁹⁰

Potreba za kažnjavanjem nakon ovakvih zločina nije nipošto bila specifična za Jugoslaviju. Cijeli je antifašistički blok u Europi zahtijevao kaznu za ratne zločine. Churchill je 1943. godine poslao na Moskovsku konferenciju ministara vanjskih poslova nacrt deklaracije o ratnim zločincima iz Njemačke u kojoj je naglašeno da će se od njih tražiti odgovornost za počinjeno i to u onim zemljama gdje su zločine i činili. Upravo taj dio, o suđenju u mjestima gdje su zločini počinjeni, je dodatno naglašen: „...sudit će im narod nad kojim su izvršili nasilje“. Ovo se bez dvojbe odnosilo na sve zemlje saveznike, uključujući i Jugoslaviju.

Kao primjer poslijeratne osvete može se navesti i Francuska, gdje je u danima nakon oslobođenja smaknuto više od devet tisuća ljudi, da bi se tek nakon toga osnovali sudovi koji su trebali dalje provoditi pravdu. Goldstein donosi zanimljiv primjer pisca Roberta Brasillacha koji je osuđen na smrt, a 25 uglednih književnika zatražilo je njegovo puštanje na slobodu. Kada je Albert Camus molio De Gaullea da mu poštedi život, napomenuvši kao zadnji pokušaj Brasillachov značajan opus, maršal mu je kratko odgovorio: „kakav opus, takva kazna“. U Rusiji se osveta spominjala otvoreno tijekom rata, ali nakon njegovog završetka Staljin je počeo obustavljati takvu retoriku kako bi spriječio osvetu. Treba napomenuti i kako su nezamisliva saveznička razaranja gradova poput Dresdena, Hirošime ili Nagasakija, prolazila bez ikakvih moralnih nedoumica ili protesta domaćih javnosti, što ukazuje na to da je za tamošnje javno mnijenje osveta bila posve neupitna.⁹¹

⁸⁹ GOLDSTEIN, Slavko, „1941. Godina“, 111-112.

⁹⁰ GOLDSTEIN, Ivo, „Značenje godine 1945.“, 64.

⁹¹ Isto, 64-65.

Potreba za osvetom je stasala postupno. Već od 1941. godine počinje se tim terminom baratati u raznim proglasima i izjavama poput one KPH Osijek, u kojoj se jasno najavljuje osveta nad ustašama. Partizanski listovi spominjali su osvetu, ali i pravdu. Kada su krenula zarobljavanja neprijatelja, pitanje odmazde postajalo je sve važnije. Takvo pogoršanje stanja, kao i česte egzekucije na terenu dovele su do prvih naputaka o postupanju sa zarobljenicima. Glavni štab Narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske krajem 1941. godine je zabranio strijeljanje na licu mjesta uhvaćenih neprijatelja – moralo ih se zarobiti i obavijestiti nadležni štab. Što je rat duže trajao, to je mržnja prema neprijatelju bila sve veća. Dakako, i u samom sloganu partizanskog pokreta „smrt fašizmu – sloboda narodu“, jasno se vidjelo što čeka one koji su na strani fašizma. Godine 1942. su doneseni Fočanski propisi u kojima se jasno odredilo što to znači biti „narodni neprijatelj“.⁹² U točki 18. Fočanskih propisa navodi se slijedeće: „Kao narodni neprijatelji, čija imovina podleže zaplijeni u korist naroda, imaju se smatrati:

- a) sve aktivne ustaše ili njihovi organizatori i pomagači.
- b) svi oni koji su služili okupatorima ma u kome vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori; koji su natjeravali narod da okupatorima predaje oružje; svi koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu sa okupatorima; svi koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje. Isto tako imaju se smatrati narodnim neprijateljima i oni koji razaraju Narodnooslobodilačku vojsku ili dezertiraju. Narodni neprijatelji jesu i oni koji na teritoriji gdje je vlast u rukama naroda vrše ubistva i pljačku.

Kod toga treba voditi računa da se ne mogu smatrati narodnim neprijateljem oni seljaci i građani koji su bili zavedeni bilo od okupatora ili ustaša, bilo od izdajničkih četničkih oficira i koji se pridruže Narodnooslobodilačkoj vojsci. Ali ako su naoružani, pa se vojsci ne pridruže, nego se odmetnu i na poziv partizanskih i dobrovoljačkih komandi neće da se razoružaju, nego produže sa nasiljem, imaju se proglasiti narodnim neprijateljima i sa njima po ratnom zakonu postupiti.“⁹³

Bitno je spomenuti da je neprijateljskim jedinicama bila ponuđena amnestija. Prvi put je objavljena 30. kolovoza 1944. godine te je u njoj naglašeno da četnici, slovenski i hrvatski domobrani imaju pravo na amnestiju do 15. rujna iste godine i da će im, ako polože oružje, biti oprostena suradnja

⁹² Isto, 65-68.

⁹³ Broz, J. (1942). Fočanski propisi. Preuzeto s: <https://focanskidani.wordpress.com/2016/11/10/focanski-propisi/>. 18.09.2022.

s neprijateljem. Ova amnestija se nije odnosila na ustaše. Poziv je imao odjeka među neprijateljem, što je ukazalo na to da među domobranskim jedinicama ima simpatizera partizana i to u nemalim brojkama. Isti poziv na amnestiju se ponovio u studenome, ovaj put s rokom do 15. siječnja 1945. godine. Maršal Tito je u proglasu istaknuo da je ovo trenutak da neprijatelj „ispravi svoje greške pred narodom“, ali je napomenuo da to ne vrijedi za one koji su vršili zločine nad narodom. U tim trenucima bilo je jasno da se rat bliži kraju, ali je unatoč tome odaziv među domobranima ovog puta bio lošiji. Oni koji se nisu predali su ili bili predani borbi do kraja ili su se bojali progona i kazni za koje su čuli da se izvršavaju unatoč amnestiji.⁹⁴

Neprijatelj, okupatori i njegovi saveznici su bili svjesni da će nakon svršetka rata doći do odmazde pa su stoga nastavili sa svojim zločinačkim ponašanjem znajući da im je predaja jednaka smrti. Lorković je za vrijeme kućnog pritvora pisao Paveliću riječima kojima jasno daje do znanja da je svjestan težine zlodjela, te neizbježnosti najteže kazne. Tito je 12. siječnja 1945. godine naredio da se amnestija ponuđena u studenome prošle godine odmah primjeni na sve osobe na koje se ona mogla odnositi. U istoj naredbi je izričito zabranio izvršavanje smrtne kazne bez zakonski propisanog postupka, dakle dozvoljena je samo onda kada je već dokazano da je okrivljenik počinio najteže vrste zločina kao što su ubojstvo, palež, pljačku ili silovanje.⁹⁵

Kako se rat primicao kraju tako se i uspostavljala nova komunistička vlast, a usporedo s tim procesom vlast je sve više poprimala oblik autoritarnog, a zatim i totalitarnog sistema. Od jeseni 1944. godine sve su se češće javljali razni oblici represije koji će svoj vrhunac dosegnuti u svibnju 1945. godine. Želja za osvetom nije svuda i uvijek bila jednakog intenziteta. U nekim je trenucima jačala, u drugima slabila. Kulminacija u svibnju 1945. godine može se pripisati jednim dijelom ogromnom broju ustaških i domobranskih zarobljenika, a drugim bijesu jer su ustaške jedinice u svom pokušaju da dospiju do Austrije i dalje vodile žestoke borbe s partizanima. Dakle, osveta ili kazna nad neprijateljem i domaćim izdajnicima se počela provoditi već tijekom rata, pojačala se krajem istog, a u kratkom vremenskom roku nakon njegovog završetka je dosegla svoj vrhunac. Tijekom tih procesa bilo je i mnogo nevino stradalih.⁹⁶

⁹⁴ GOLDSTEIN, Ivo, *Povijest Hrvatske, 1945 -2011.*, 7-8

⁹⁵ Isto, 39-40.

⁹⁶ GOLDSTEIN, Ivo, „Značenje godine 1945.“, 69.

Za obračun s narodnim neprijateljem nisu postojale samo direktne Titove naredbe, već se počeo formirati i zakonodavni okvir po kojima se zločince moglo goniti. Donošene su razne pravne odredbe po kojima su zločini i prijestupi bili vrlo široko definirani što je omogućavalo procesuiranje velikog broja osoba. One su bile u skladu sa sveprisutnim osvetničkim gnjevom, ali su ipak odredile organizaciju sudova i sudske procedure.

Tito je 3. svibnja 1945. godine zapovjedio svim jedinicama Jugoslavenske Armije (u nastavku: JA) da prema zarobljenicima treba postupati u skladu sa Zakonom o Ženevskoj konvenciji o postupanju s ratnim zarobljenicima. Znao je da se ta naredba ne poštuje i da se ratni zarobljenici često ubijaju. Tim se problemom bavio još od prosinca 1941. godine. U svibnju 1944. godine, nakon bitaka na Korčuli, pod pritiskom savezničkih protesta zbog strijeljanja zarobljenika, naredio je da se slučajevi ratnih zločinaca prebacuju prema Vrhovnom štabu. Iako je bio svjestan da se strijeljanja provode, još je uvijek mislio da se ona vrše samo nad dokazanim ratnim zločincima. Dana 13. svibnja je ponovo naredio da zločince šalje u štab na istragu, usput prigovorivši da prekinu sa strijeljanjem „...jer ste nam zbog toga načinili mnogo neprilika.“ Vrlo je vjerojatno da je Tito shvatio da se strijeljanja ne provode samo nad zločincima, no njegova je frustracija bila usmjerena na savezničke proteste. Pred sam kraj rata, u svibnju 1945. godine, već je znao da se njegove naredbe ne poštuju, pa je osobno pisanom depešom štabovima 1., 2., 3., i 4. armije i glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije ponovio da moraju odmah poduzeti energične mjere da spriječe ubijanje ratnih zarobljenika. Ta je zapovijed smanjila broj smaknuća na nekim mjestima, dok su se na drugima samo par dana kasnije nastavila jednakim intenzitetom. Tito nije bio zadovoljan neposluhom, situacijom koja je izmakla kontroli i prerasla u svojevrsnu anarhiju na terenu, pa je tražio izvještaje i objašnjenja, no u isto je vrijeme i opravdavao osvetnički gnjev svoje vojske. Podataka o tome da je tražio odgovornost jednostavno nema. Kada je već najgore vrijeme obračuna prošlo Tito je 27. svibnja 1945. godine u Ljubljani izjavio: „Što se tiče ovih izdajnika...to je stvar prošlosti. Ruka pravde, ruka osvetnice našeg naroda dostigla je već ogromnu većinu...“⁹⁷

Bitno je napomenuti kada se govori o partizanskom obračunu da je to bilo vrijeme u kojemu je ljudski život nosio iznimno malu vrijednost. Unatoč elementu osvete postojao je niz odreda i ljudi koji su postupali drugačije i nastojali smiriti osvetnički gnjev. Bilo da se radilo o odredima koji su puštali zarobljene domobrane ili o Štabu narodnooslobodilačkih odreda BiH koji poziva Hrvate i

⁹⁷ Isto, 70-72.

Muslimane da „pomognu borbu svoje srpske braće, koja ne traži osvetu već svoje pravo da žive slobodno u zemlji svojih predaka... Živjeli smo vjekovima na ovoj grudi i živjećemo i dalje u slozi i ljubavi kad iz naše zemlje nemilosrdno iskorijenimo one, koji su unosili među narod zlu krv i od toga vukli koristi.“⁹⁸ Do 3. kolovoza 1945. godine donesen je Ukaz o općoj amnestiji i pomilovanju od strane savezne vlasti. Stanje se dodatno smirilo još jednom saveznom odlukom donesenom u rujnu 1945. godine koja je od upravitelja logora tražila evidenciju zatvorenika što je onemogućilo bilo kakva daljnja masovna pogubljenja. Kroz slijedeće godine logori su ukidani, a njihovi zatvorenici puštani na slobodu ili prebacivani u zatvorski sustav.⁹⁹

6.1. Obračun s narodnim neprijateljem u Bjelovaru

Obračun s narodnim neprijateljem na kraju rata nije se odnosio samo na pripadnike snaga NDH, već i na dio civila. Na udaru su se našli i neki ugledni i utjecajni članovi društva, intelektualci koji se nisu mogli pomiriti ili uskladiti svoje djelovanje s novim društvenim uređenjem koji je donio potpuni prekid s prošlošću. Za neke od njih se smatralo i da bi u budućnosti mogli biti protivnici novog režima. Zemlja je bila oslobođena okupatora, ali je pokrenut svojevrsni novi rat, koji je za cilj imao likvidaciju svakog otpora komunizmu.

Obračun u Bjelovaru je započeo već 21. prosinca 1944. godine, na sastanku OK KPH Bjelovar, koji je u skladu s odlukama Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (u nastavku NKOJ) odlučio da treba iseliti sve njemačke obitelji iz područja svoje ingerencije. Naravno, one koje su sudjelovale u partizanskom otporu su bile izuzete ovakvog postupanja, no njih je bilo iznimno malo. Neutralnost nacionalnih manjina kod partizana nije bila dovoljno opravdanje. U okolici Bjelovara to se najviše odnosilo na Mađare koji nisu željeli sudjelovati u sukobu. Po spomenutoj odluci NKOJ-a oni su protjerani, a imanja su im konfiscirana. Ovakvo postupanje je u partizanskom pogledu bilo opravdano. Ako su Mađari željeli uživati tekovine oslobodilačke borbe, morali su u njoj i sudjelovati. Zauzimanje neutralne pozicije je negiralo tu povlasticu. Iz sela Bedenik, Lasovac i Velika Pisanica je već krajem 1944. godine protjerano 17 obitelji s 93 pripadnika. Ubrzo nakon toga u Sv. Ivanu Žabnom je uhićeno 28 narodnih neprijatelja, a sve su njemačke obitelji iz Velike Pisanice iseljene.¹⁰⁰

⁹⁸ Isto, 67-69.

⁹⁹ GOLDSTEIN, Ivo, *Hrvatska povijest*, 346.

¹⁰⁰ KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 482-484.

Vojni sud je 27. ožujka 1945. godine donio rješenja za 28 mađarskih obitelji s područja Bedenika, Lasovca te Velike i Male Pisanice. Svih 126 pripadnika tih obitelji su proglašeni narodnim neprijateljima, konfiscirana im je imovina te su bili protjerani u neprijateljska uporišta (uglavnom grad Bjelovar). Kao razlog je navedeno da su određeni pripadnici tih obitelji ili izbjegli mobilizaciju u NOV bijegom u neprijateljsko uporište ili su dezertirali iz NOV-a. Maloljetnici uglavnom nisu proglašeni narodnim neprijateljima ali su bili protjerani zajedno s onim članovima obitelji koji su se još nalazili na svojim posjedima.¹⁰¹

Nakon osvajanja grada Vojni sud Komande bjelovarskog područja je donosio brze odluke bez mogućnosti žalbe od strane okrivljenika. Sud je bio pod velikim pritiskom, a na njegov rad je Odjeljenje za zaštitu naroda (u nastavku: OZNA) imalo primjedbe jer u mjesec i pol dana nije izrekao ni jednu smrtnu presudu, iako je bilo slučajeva koji su tu kaznu po mišljenju OZN-e zaslužili.¹⁰² Divizijski vojni sud u Bjelovaru je od početka svibnja do kraja kolovoza 1945. godine donio 1661. presudu. Te presude su uključivale zločince izvan grada i kotara Bjelovar, dakle iz mjesta poput Đurđevca, Daruvara, Koprivnice, Križevaca, Kutine, Garešnice, Čazme i njihovih pripadajućih sela.¹⁰³ Od svih ovih presuda sud je ukupno izrekao 315 kazni smrti, 455 kazni prisilnog rada, 234 kazni lišenja slobode, 532 kazne gubitka građanskih časti, 19 konfiskacija imovine, a pomilovano je 415 osoba. Pomilovanja su postala puno češća nakon kolovoza 1945. godine.¹⁰⁴

¹⁰¹ HR DABJ-0331- DIVIZIJSKI VOJNI SUD BJELOVAR (u nastavku: DVSB), „Krivični spisi“, kut. 1-2., „Rješenja o konfiskaciji imovine“. Gotovo svi spisi (osim za dvije obitelji) se sastoje od samo jedne stranice na kojoj je izdano rješenje i kazna za tu obitelj te razlog takve presude. Za obitelj Terek su priloženi i slijedeći dokumenti: molba iz 1946. godine od strane obitelji u kojoj su tvrdili da su članovi sudjelovali u NOV-u i pomagali NOP; uvjerenje mjesnog NO-a Bedenik u kojem se tvrdilo da je obitelj uvijek pomagala NOP-u; zapisnik Kotarskog narodnog suda s izjavama trojice svjedoka koji su potvrdili da su članovi obitelji Terek sudjelovali u NOV-u i pomagali NOP. Daljnjih dokumenata nema no može se zaključiti da su ovakvi podaci morali utjecati na preinaku odluke Vojnog suda. Za obitelj Horvat su također priloženi slijedeći dokumenti: uvjerenje NO-a Velika Pisanica o sudjelovanju jednog člana u NOV-u; potvrda NO-a Veliko Trgovište da je član obitelji bio pristaša NOP-a; otpusnica štaba Prve Armije NOVJ za člana obitelji; uredovna potvrda NO-a Velika Pisanica da je član obitelji služio u NOV-u te da se nije ogriješio o NOB; spis NO-a Velika Pisanica upućen Kotarskom sudu s prijedlogom da se obitelj poštedi konfiskacije imovine. Kao i kod obitelji Terek može se zaključiti da su ovi dokumenti morali utjecati na preinaku odluke Vojnog suda iako nema daljnjih podataka.

¹⁰² KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 484-485.

¹⁰³ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946., Dokumenti Zagreb i središnja Hrvatska*, (prir. V. Geiger, M. Rupić, M. Kevo, E. Kraljević, Z. Despot), HIP-Slavonski Brod – HIP-Zagreb, Zagreb, 2008., dok. 83., 271.-331.

¹⁰⁴ KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 485-486.

Kako se vlast konstituirala s radom je krenula i Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora kojoj su građani bili dužni prijaviti bilo kakve informacije koje su imali o zločinima i kriminalnim djelima. Djelovanjem ove komisije pokrenuti su brojni sudski procesi.

Nažalost, istovremeno su se izvan sudskih procesa događale mnoge likvidacije u kojima su stradavali su i mnogi nevini. U šumi Trnovka na Bilogori ubijeno je 65 osoba sredinom lipnja 1945. godine. U isto vrijeme OZNA je smaknula 229 osoba u šumi Lug nedaleko od Bjelovara. U Lugu je ubijena i četveročlana obitelj dr. Ivana Gaščića, za kojeg je postajalo opravdanje jer je bio ustaški funkcioner i prokazivač koji je sudjelovao u zločinima u Bjelovaru, ali za ubojstvo njegovih najbližih, supruge Adele, kćeri Eleonore (rođene 1927. godine) i sina Ivana Josipa (rođenog 1929. godine) nije bilo nikakvog opravdanja. Prema podacima Saborske komisije za utvrđivanje nepopisanih ratnih i poratnih žrtava Drugog svjetskog rata za područje Bjelovarsko-bilogorske županije poslije rata je smrtno stradalo 2020 osoba, od kojih su 476 bili u Bjelovaru i okolici, a od tih 476 njih 315 je bilo pravomoćno osuđeno.

Ovakav način obračuna s narodnim neprijateljem stvorio je instrument za kažnjavanje ne samo ratnih zločinaca, već i onih koji su bili ideološki, klasni ili politički protivnici novog režima. Krivnja se kolektivizirala pa samim time i odgovornost, a u provedi kazne izmiješala se želja za osvetom i težnja za uklanjanjem političkih protivnika.

Iz izvješća Javnog tužioca okruga Bjelovar vidljivo je kako se, od 15. lipnja do 20. srpnja 1945. godine, nakon amnestije domobrana, stanje primirilo. Izvješće doduše navodi problem interniranih Srba iz Srbije koji su pri povratku kućama od Hrvata otimali stvari koje su im ukradene. To je opet povećavalo nacionalne tenzije, a vlast je u tim situacijama slabo reagirala. Lokalno tužiteljstvo je još uvijek bilo nespremno. Njihovo novo osoblje tek je nedavno izašlo iz borbe, dok staro nije bilo upoznato s politikom NOP-a.¹⁰⁵

Od svibnja 1945. godine do kraja godine Bjelovar je bio na sjecištu kolona Križnog puta. Neki su sudionici strijeljani u samoj blizini grada. Glavni sabirni logor se nalazio na „Vojnoviću“, a manji logori su bili po podrumskim prostorijama u cijelom gradu. Sredinom svibnja u gradu se nalazilo 8000 ratnih zarobljenika. U „Vojnoviću“ je bio i logor *Senjak* za domobranske časnike, njih oko 250. Prema njihovim svjedočanstvima bili su humano tretirani dok su čekali suđenje. U okolici je

¹⁰⁵ KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 486-488.

bio prolazni logor „Velika Pisanica“, s oko 3000 Folksdojčera koji su vraćeni s austrijske granice. Nova vlast ih je prebacivala u radne logore u Vojvodini pa im je logor u Pisanici bio tek prolazna postaja. Depeše Jugoslavenske Armije navode transportiranje 7000 zarobljenih njemačkih vojnika u logor u Bjelovaru, a zatim u lipnju izvješće OZN-e spominje 5000 njemačkih zarobljenika. U srpnju se u logoru evidentira samo 2000 Nijemaca. Kada je Predsjedništvo Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (u nastavku AVNOJ) 3. kolovoza 1945. godine proglasilo amnestiju iz logora u Bjelovaru je otpušteno 3398 zarobljenika, a samo je 203 zadržano. Velik broj logoraša je morao biti smješten na otvorenom jer logor nije imao dovoljno mjesta. Tijekom njihovog boravka u logoru lokalni bi seljaci često dolazili po njih kako bi ih koristili kao radnu snagu. Prema iskazima logoraša većina seljaka se prema njima odnosila s razumijevanjem te su ih opskrbljivali hranom i odjećom. U logoru Velika Pisanica ne zna se za točan broj žrtava, ali navodi se njih oko petnaest, iako je broj najvjerojatnije bliži broju od 100.¹⁰⁶

7. Zakonodavni okvir obračuna s narodnim neprijateljem

U novoj državi uspostavljenoj 1945. godine vlast je željela zaštititi tekovine oslobodilačkog rata, postignute revolucije i izgradnju novog socijalističkog društva. U hrvatskoj je partijsko i državno vodstvo vjerno slušalo upute svojeg ideološkog centra, Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, a pitanje razvoja i smjera dolazilo je s klasne točke gledišta.¹⁰⁷

Režim je pri državnompravnom uređenju i primjeni prava koristio koncepte „političke svijesti“ i „revolucionarne legitimnosti“ što je po Kisić – Kolanović dovelo do „kreativne“, a ne „formalne“ primjene zakona. Dakle od 1945. pa do 1950. godine pravosuđe je imalo političku orijentaciju, a odmak od takve orijentacije dogoditi će se tek krajem 1951. godine. Osnovni cilj sudova u ovom razdoblju bio je da primjenjuju zakon na način da ostvare politički i ekonomski cilj vlasti.¹⁰⁸

Pravni slučajevi 1945. godine imali su iznimno oskudan prostor normi po kojima su se mogli rješavati, pa su te rupe nadopunjene političkom orijentacijom. U takvoj situaciji sudovi su ponekad pribjegli rješavanju sporova po zakonima iz starog sistema, dok su oni suci koji su oklijevali u donošenju odluka zbog nedostatka propisa bili ocijenjeni od Ministarstva kao nesnalažljivi ili optuženi da prebacuju odgovornost sa suda na političku vlast. Čak je i Javno tužilaštvo imalo isti

¹⁰⁶ KARAULA, *Moderna povijest Bjelovara*, 489-490.

¹⁰⁷ KISIĆ – KOLANOVIĆ, „Pravno utemeljenje državno centralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.-1952.godine“, 49-50.

¹⁰⁸ Isto, 50.

pristup, obznanivši da će javni tužioci i njihov rad biti promašeni ako nisu sposobni uočiti političke ciljeve pravosuđa. Ta šupljina u zakonodavstvu u prve dvije godine vlasti nije bila jedini razlog navedene političke orijentacije sudstva. Čak i kada su doneseni zakonodavni okviri po kojima se normativni prostor ispunio, takva politička orijentacija je bila službeni stav. Izjave nositelja političke moći i tadašnji pravni članci bez ikakve su sumnje ukazivali na to da primjena zakona ne smije zaobići klasni i revolucionarni cilj. Tako su i Ministarstvo pravosuđa i Javno tužilaštvo 1945. godine sudovima poručivali da ne smiju ostati „izolovanim ostrvima pravde izvan i iznad općih problema i interesa čitavog naroda“, i da u cilju ostvarenja socijalne pravde moraju „brisati jaz između pravde i zakona“. Štoviše, javni se tužilac Hrvatske se zalagao za prilično konzervativni „na ljutu ranu – ljuti lijek“ pristup¹⁰⁹, pogotovo prema onima koji su bili smatrani otvorenim neprijateljima nove vlasti. Članci u tadašnjoj stručnoj pravnoj literaturi također nisu bili imuni na ekstremna stajališta. Tomislav Marković, pomoćnik javnog tužioca Narodne Republike Hrvatske (u nastavku NRH), prihvatio je tezu da „neprijatelja ne možemo pobijediti ako ga ne mrzimo“, ustvrdivši da je „sa revolucionarnom savješću dobrog istražitelja nespojiv nezainteresiran odnos prema zločincu“.¹¹⁰

Prema načinu rada sudova i javnih tužilaštva 1945. godine bilo je naznaka da je fokus vlasti na tome da se ukine birokratsko upravljanje sudova više nego na stručnom pravnom znanju. Ultimativna posljedica toga bila je amaterizam u pravosuđu. Zakonodavstvo se više nije moglo voditi samo po konceptu *sine ira et studio*¹¹¹ već je bilo bitno da ima političku svijest i klasno razumijevanje. Zakonodavstvo nije moglo kontrolirati vlast niti ju ograničiti zakonskim propisima, što je dovelo pravne nesigurnosti u kojoj se građanima nije mogla jamčiti potpuna primjena zakona.¹¹²

U ovakvom stanju zakonodavstva, gdje su revolucionarne ideje prevladavale, često se koristio termin „narodna pravda“ koji je doveo do potpunog odbacivanja bivšeg kapitalističkog načina života, to jest do eliminiranja prava pojedinaca na zadržavanje bogatstva sakupljenog tijekom

¹⁰⁹ Isto, 51. Kisić – Kolanović ovakav pristup pripisuje Jakovu Blaževiću, tadašnjem javnom tužiocu NRH, no naglašava da su njegovi stavovi bili iznimno ekstremni. Unatoč takvim stavovima, smatram da je korištenje tog termina bilo krajnje bizarno iz razloga što je u potpunosti kontaminiran uporabom u ustaškoj terminologiji i naročito od strane samog Ante Pavelića.

¹¹⁰ Isto, 50-51.

¹¹¹ *Sine ira et studio*, (lat.: bez srdžbe i pristranosti) *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 23. 10. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56103>.

¹¹² KISIĆ – KOLANOVIĆ, „Pravno utemeljenje države“, 53.

procesa proizvodnje i trgovine. Po egidom „eksproprijacija eksproprijatora“ počela se vršiti svojevrsna diskriminacija onog sloja društva koji je imao kontrolu nad tim procesima. Naravno, ta eksproprijacija je bila formalno pravno navedena kao kazna za počinjeni zločin, to jest za nacionalnu izdaju. Takvim je kažnjavanjem država preuzela 80% industrije, trgovine i bankarstva u zemlji. Korištenje zakonodavstva u te svrhe je dovelo do toga da su čak i visokopozicionirani komunisti kritizirali sustav, što je vidljivo u izjavi Borisa Kidriča 1948. godine koji je rekao da se „kapitalistička akumulacija sve više pretvara u vulgarni kriminal, koji progone organi vlasti“. Vlast je na kritike odgovarala tako da je upirala prstom na sistematizaciju krivičnog zakonodavstva koja je započela 1945. godine, a koja je prema njima trebala stabilizirati sistem.¹¹³

Od 1945. do 1950. godine nova vlast je donijela oko 200 novih zakona, većinu njih u 1946. godini. Međutim oni su uglavnom bili samo formalno ozakonjenje odluka već donesenih na zasjedanjima AVNOJ-a. Već 1945. godine donesen je jedan od bitnijih zakona koji je ukinuo pravne propise kraljevine Jugoslavije, osim u onim slučajevima gdje novi propisi nisu doneseni, a stari se nisu protivili odlukama novih zakona i Ustava.¹¹⁴

Nova vlast je postala svjesna problema na terenu u radu sudova. Javila se takozvana lokalna zakonitost, određena samovolja kod lokalnih zakonodavnih organa što je rezultiralo različitom praksom provođenja zakona. Pokazalo se da mnogi lokalni sudovi pod izlikom da imaju specifične lokalne situacije krše zakone na način da izdaju nezakonite naredbe.¹¹⁵

Kada su objavljene prve upute za javno tužilaštvo u travnju 1945. godine, jedna od prvih smjernica je upravo bila borba s tom lokalnom samovoljom sudova i pojedinaca. U tom je smislu javno tužilaštvo postalo svojevrsni nadzorni organ svih ostalih zakonodavnih elemenata koji je imao pravo da se upliće u sve pravne procese i brine o provođenju zakona. Tužilaštvo je djelovalo u šest odjeljenja (na saveznoj i na republičkoj razini): krivičnom, građanskom, odjeljenju općeg nadzora, odjeljenju OZN-e, vojnom i na kraju personalnom odjeljenju. U Hrvatskoj je formirano 15 javnih tužilaštva. Njihov je prioritet bila borba s političkim protivnicima i konfiskacija njihove imovine. Krivično odjeljenje je, doduše, jasno 1945. godine apeliralo na to što se mora izbjegavati kako bi se zadržao minimum zakonitosti, unatoč političkoj inicijativi koja ih je navodila. U tom apelu

¹¹³ Isto, 53-55.

¹¹⁴ Isto, 55.

¹¹⁵ Isto, 56.

navedena su: masovna hapšenja; masovna primjena Odluke o zaštiti nacionalne časti; napomenulo se da se istražni zatvor mora odrediti po zakonu, da se mora osigurati zakonski minimum imovinskog osiguranja preostalih članova obitelji onoga koji je već osuđen na konfiskaciju imovine te da se pritvor crkvenih osoba može dogoditi samo u iznimnim slučajevima.

Bitno je i spomenuti postojanje narodnih tužioca, institucije običnih građana koji su trebali pomagati u otkrivanju nezakonitosti. Oni su bili svojevrsan demokratski element unutar sudstva, stvoren na tradiciji „narodnih sudova“ tijekom rata. Unatoč njihovoj brojnosti uloga unutar sudstva im je bila ograničena i 1949. godine biti će potpuno ukinuti zbog manjka rezultata.¹¹⁶

Prilikom uspostave svoje vlasti i kreiranja državnopravnog uređenja pred kraj i nakon rata vlast je imala jasne političke ciljeve. No svaka vlast uvijek ima političke ciljeve i oni se ne bi trebali miješati s posve pravednom potrebom da se obračuna s onima koji su provodili nevjerojatno strašne zločine tijekom rata. Kaos ratnog stanja se nije mogao odmah razriješiti čim je rat prestao pa je razumljivo i da je prilikom uređivanja pravnih normi dolazilo do velikih problema. Konstantno uređivanje državnopravnog sistema, donošenje novih zakona i borba protiv samovolje lokalnih sudova ipak pokazuje da je vlast radila na tome da se uspostavi precizan i pravedan sustav normi koji će osigurati temelje za provođenje pravde čak i nad onima koji su tijekom svoje vladavine pravdu u potpunosti zanemarivali.

7.1. Vojni sudovi

Prvi pravni propis koji se odnosio na stvaranje i rad vojnog pravosuđa za cijelu Jugoslaviju donesen je siječnju 1942. godine u Foči. Propis je imao ustavni karakter i odnosio se na organizaciju sudova oružanih snaga NOP-a. U rujnu 1942. godine Naredbom o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti Vrhovnog komandanta Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda su formirani stalni vojni sudovi određenih područja. Naredbom iz 29. prosinca 1942. godine počinju se formirati vojni sudovi kod novoformiranih narodnooslobodilačkih udarnih brigada. U istoj naredbi označeno je da svi sudovi trebaju imati svoj isljednika čija je dužnost bila da nakon usmene ili pismene prijave odmah započinje s provedbom postupka istraživanja prijavljenog zločina. U prvim dokumentima koji se odnose na ustroj vojnih sudova nije navedena služba sudca – istražitelja, pa se može pretpostaviti da je isljednik obavljao obje dužnosti. Provodio je postupak istrage i zastupao optužnicu na sudu koja je temeljena na saslušanjima optuženika.

¹¹⁶ Isto, 58-61.

Naredba od 29. prosinca je dalje donijela kriterije kakav isljednik mora biti, poglavito da mora biti „otresit i odlučan drug“, koji je dokazao svoju odanost narodnooslobodilačkoj borbi te koji će izvršavati svoju dužnost na savjestan način. Iako je ova isljednička dužnost bila praktički uređena do kraja 1942. godine još uvijek nije postojalo vojno tužiteljstvo.¹¹⁷

Napokon je 24. svibnja 1944. godine donesena *Uredba o vojnim sudovima Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije* koja je propisala točan ustroj sudova, njihovu nadležnost i postupanje, kaznena djela, kazne i zaštitne mjere. Po pitanju nadležnosti vojni sudovi su bili zaduženi za ratne zločine, djela narodnih neprijatelja i bilo kakva kaznena djela vojnih članova i ratnih zarobljenika.

U dva članka je opisano tko čini ratne zločince po čl.13. i narodne neprijatelje po čl.14.¹¹⁸; „Ratnim zločincima, bili oni građani Jugoslavije, okupatorskih ili drugih zemalja, imaju se smatrati: pokretači, organizatori, naredbodavci te pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja, odvođenja u logore i na prisilni rad stanovništva, zatim paleža, uništavanja i pljačke narodne imovine; svi pojedini posednici imanja i preduzeća u Jugoslaviji, okupatorskim i drugim zemljama koji se nečovečno eksploatirali radnu snagu na prisilni rad odvedenih ljudi; funkcioneri terorističkog aparata i terorističkih naoružanih formacija okupatora i domaći u službi okupatora; oni koji su vršili mobilizaciju našeg naroda za neprijateljsku vojsku:“, a „Narodnim neprijateljima imaju se smatrati: svi aktivni ustaše, četnici i pripadnici ostalih oružanih formacija u službi neprijatelja i njihovi organizatori i pomagači; svi oni koji su u službi neprijatelja ma u kom vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori i slično; koji su nateravali narod da okupatorima preda oružje; svi oni koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu s okupatorom; svi oni koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje. Svi oni koji razaraju narodnu vojsku ili su na drugi način pomagali i pomažu okupatora; svi oni koji izvrše teške slučajeve ubistva i pljačke i slično.“

Po pitanju kažnjavanja sudovi su mogli izreći strogi ukor, imovinske kazne, izgon iz prebivališta, oduzimanje čina ili zvanja, uklanjanje s položaja, prisilni rad u roku od tri mjeseca pa do tri godine, teški prisilni rad u istom vremenskom trajanju, te na kraju smrtnu kaznu. Okrivljeniku se također mogla oduzeti vojnička i građanska čast na određeno vrijeme ili zauvijek, izvršiti konfiskacija

¹¹⁷ MATIĆ, „Vojno tužilaštvo“, 357-359.

¹¹⁸ JURČEVIĆ, „Osnovne značajke presuda“, 1011.

imovine, ali su i kazne poput prisilnog rada, izгона i imovinskih kazni mogle biti izrečene uvjetno.¹¹⁹

Nakon ove Uredbe, u svakom sudskom vijeću se postavio jedan vojni istražitelj to jest isljednik. Pri vijećima Višeg vojnog suda se pak postavio sudski istražitelj. Isljednik je pripremao sudski proces prikupljanjem dokaznog materijala, to jest obavljao je takozvane predistražne radnje. U ovom trenutku još uvijek isljednik nije odvojen od istražitelja, već on prikuplja dokazni materijal za obje strane procesa, i optužbu i obranu. Nakon saslušanja izjave optuženoga, isljednik sastavlja zapisnik i potpisuje ga zajedno s optuženim i zapisničarom. Taj dio istrage bi potom završio, i isljednik bi dalje ili sastavljao optužnicu sam ili u koordinaciji s predsjednikom ili članom sudskog vijeća. To je označavalo kraj istrage i predmet bi se tada predao sudskom vijeću. Posljednji zadatak isljednika bio je da na početku suđenja čita optužnicu. Ovakav sustav se promijenio 8. rujna 1944. godine kada se napokon napravila razlika između isljednika i sudca – istražitelja. Od tada zadaća je suca – istražitelja da sastavlja optužnicu, a funkcija isljednika i tužiteljstva se napokon započela odvajati. Novom Naredbom Josipa Broza Tita 11. veljače 1945. godine istražitelj pri sudskom vijeću je dobio ulogu tužitelja, dakle on je i podizao optužnicu i zastupao ju pred sudom. Unatoč tome isljednici su zadržali bitnu funkciju unutar predistražnog postupka u sudstvu, prikupljali su dokaze i donosili prijedlog za podizanje optužnice. To je bio pravi početak stvaranja vojnih tužilaštva u Jugoslaviji. Do kraja 1945. godine vojno tužilaštvo će zadobiti sve jasniji ustroj, većina vojnih istražitelja to jest isljednika će prijeći na rad kod tužilaštva. Rad vojnih tužilaštva je bio intenzivan u Hrvatskoj u 1945. godini što se vidi po podacima iz *Službenog lista FNRJ* broja 101 iz 1946. godine koji govori o broju od 12 844 vojnih osoba i 28 558 građana sa sveukupnim brojem od 41 402 pravomoćno optuženih. Velika je vjerojatnost da to nije konačan broj osuđenika.¹²⁰

Unatoč svim uredbama koje su označavale napredak u vojnom sudstvu, pri izvođenju samih procesa je dolazilo do povreda osnovnih pravnih normi i do samovolje pojedinaca. U Uredbi o vojnim sudovima stoji da „kod ustanovljenja istine o delu i krivnji optuženog sud nije formalno vezan ni za kakva dokazna sredstva, već donosi svoju odluku po slobodnoj oceni.“ Suradnja s neprijateljem je bila vrlo široko definirana pa je tako postala instrument za obračun s klasnim i

¹¹⁹ GEIGER, „Lišavanje slobode i prisilni rad“, 153-154.

¹²⁰ MATIĆ, „Vojno tužilaštvo“, 359-363.

političkim neprijateljima. Neka kaznena djela su bila previše neodređena dok je sustav kazni često bio preoštar, a ponekad je dolazilo i do sudske samovolje. U mjesecima nakon završetka rata vojni sudovi su bili jedini kaznenopravni temelj za obavljanje sudskog procesa, što će prestati tek donošenjem *Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države*, čime će se predmeti početi prebacivati s vojnih sudova na redovne civilne sudove. U kolovozu 1945. godine donesen je *Zakon o uređenju i nadležnosti vojnih sudova* i od tada se oni bave samo procesima protiv vojnih osoba i ratnih zarobljenika, osim u slučajevima kada se okrivljenika tereti za djelo slabljenja narodne vlasti ili izdaje vojnih tajni. Svi ostali slučajevi stavljeni su pod nadležnost narodnih sudova.¹²¹

7.2. Narodni sudovi

Od samog početka NOB-a javila se potreba za civilnim sudstvom na oslobođenim područjima. Ono se sustavno organiziralo kako je ratno vrijeme teklo. Ta organizacija se može promatrati u više etapa. U prvoj etapi sudske procese su obično vodili zapovjednici partizanskih odreda ili istaknuti lokalni članovi NOP-a. U drugoj etapi presude su donosili odgovarajući NOO-i na sjednicama, no već na jesen 1942. godine su postali opterećeni raznim administrativnim problemima svojih krajeva. Zato su se osnovala posebna sudska vijeća. Time je započela treća etapa u kojoj suđenja vode stalni funkcioneri NOP-a. Ona je trajala do polovice 1944. godine. Tijekom ove etape na oslobođene teritorije je počeo dolaziti veći broj pravnika koji su svojom djelatnošću podigli kvalitetu sudskih procesa. Tada su bili doneseni i prvi propisi od strane ZAVNOH-a u kolovozu 1943. godine koji su odredili organizaciju i rad civilnog sudstva. Stvoreni su mjesni, općinski, kotarski i okružni sudovi. U prosincu 1943. godine ZAVNOH je donio nova uputstva. U njima je jasno određen postupak sudskog procesa kao javan, usmen i neposredan. Donesena su jednostavna i praktična pravila. Postupci su morali biti dvostupanjski, ustvrdilo se pravo žalbe na presudu, a odluke viših sudova su bile pravomoćne. Cilj ovih uputstava je bio da se što brže utvrdi objektivna istina te da se ispuni osjećaj pravednosti u narodu. U studenom 1944. godine ZAVNOH je donio nova uputstva s kojima je preuredio sudove. Podijeljeni su na općinske, gradske, kotarske, okružne i kao višu instancu Sud ZAVNOH-a. Posljednji sud je zamijenjen Vrhovnim sudom Hrvatske 24. travnja 1945. godine.¹²²

¹²¹ GEIGER, „Lišavanje slobode i prisilni rad“, 154-155.

¹²² SIROTKOVIĆ, „Pravosudne strukture“, 25-27.

Narodni sudovi su dodatno uređeni 4. rujna 1945. godine putem novo donesenog *Zakona o uređenju narodnih sudova*. Sudovi su postali jedini nositelji ovlasti suđenja te su jasno odijeljeni, Vrhovni Sud DFJ, vrhovni sudovi u federalnim jedinicama, zatim okružni i kotarski sudovi. Definiran je i zadatak sudova, prvotno je to bila zaštita tekovina NOB-a, pa tek unutar toga zaštita prava javnih i privatnih ustanova, poduzeća i organizacija, i na kraju zaštita osobnih prava građana, uključujući i onih imovinskih. Redoslijed ovih zadatak je jasno dao do znanja važnost raznih pravnih osoba u očima vlasti. Po mišljenju Kisić – Kolanović zadatak je uspostavljenih sudova bio da štite, utvrde i pojačaju politički sustav, a tek zatim i unutar ovog prvog zadatka da štite pojedinca. No pravila vođenja suđenja su bila ustanovljena po demokratskim načelima, vodili su ih suci koji su se dijelili na one stalne i porotnike, slučajevi su bili vođeni dvostupanjski, također su ustanovljena osnovna načela jednakosti pred zakonom, neovisnosti sudstva i pravo na javno suđenje. Pravo žalbe na pravomoćnu presudu imali su republički javni tužioci, javni tužilac DFJ, predsjednik Vrhovnog suda i predsjednici republičkih vrhovnih sudova. Samo promjenom zakona su se mogli ustanoviti novi specijalizirani sudovi, a sudske ovlasti su bile popisane točno određenim pravilima koja su bila ujednačena za sve sudove iste razine. Donošenje ovakvog sustava je očito trebalo osigurati zakonodavni proces i stabilnost, no situacija je u ponekad bila opterećena već spomenutom političkom orijentacijom. Načelo sudske neovisnosti je bilo smatrano buržoaskom tradicijom koja je stoga odbačena, a novi ustavni sustav je proglasio jedinstvo vlasti čije je opravdanje bila diktatura proletarijata. Tako je država, vlast, a samim time i zakonodavstvo postalo samo instrument revolucionarne klasne volje. Ona primjenjuje silu ali samo u interesu radnika i naroda. Ovakvo stanje naravno nije bilo pogodno za obranu prava pojedinca, pa je do 1949. godine broj pritužbi na kršenje prava građana izrazito porastao. S druge strane određeni su sudovi iz gledišta režima bili previše dobronamjerni u svojim presudama, pa se od njih tražilo da budu stroži pri izricanju kazni te da ne mogu biti odvojeni od političkih zbivanja u zemlji. Još jedan problem u djelatnosti sudova je bio da je vođenje istrage ostalo izvan njihove nadležnosti.¹²³

7.3. Odluka o zaštiti nacionalne časti i Zakon o krivičnim djelima

U travnju 1945. godine kako se rat bližio kraju bilo je potrebno utvrditi zakonski okvir po kojemu se moglo goniti i kazniti one koji su skrivili krivična djela, te je putem ZAVNOH-a donesena *Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj* kojom su se formirali *sudovi za zaštitu*

¹²³ KISIĆ – KOLANOVIĆ, „Pravno utemeljenje države“, 62-64.

nacionalne časti. Ovi sudovi su vršili svoju ulogu samo do 25. kolovoza 1945. godine kada su zamijenjeni novim zakonskim okvirom, *Zakonom o krivičnim djelima protiv naroda i države*.¹²⁴ Oba zakona čine osnovu za razmatranje zločina kojima će se baviti ovaj tekst.

U kontekstu stvaranja novog društvenog poretka sudovi su imali bitnu ulogu u suzbijanju privrednih djelatnosti koje su bile u suprotnosti s privrednom politikom zemlje. Krajem travnja 1945. godine Predsjedništvo AVNOJ-a donosi *Zakon o suzbijanju nedopuštene špekulacije i sabotaze* usmjerenog protiv privredne djelatnosti koja bi iskorištavala ratne prilike da bi se stekla velika imovinska korist, dakle špekulacije, i protiv privredne djelatnosti koja ide kontra državne politike ili protiv funkcioniranja raznih poduzeća po pravilima, to jest sabotaze. Za obje vrste zločina bile su namijenjene najviše kazne, prinudni rad koji je trajao 10 godina ili smrtna kazna. Kao i u ostatku sudske djelatnosti tijekom 1945. godine primjena zakona je varirala od suda do suda što je rezultiralo sukobima između sudova i javnog tužilaštva. Oni sudovi koji su se pridržavali norme bi često bili kritizirani od tužilaštva da izigravaju svrhu zakona, zbog čega bi žalbe na rad sudova bile česte, a nerijetko se događalo da bi i sami suci bili krivično gonjeni. Umjesto da se situacija smiri novim regulacijama, početkom 1946. godine je donesena nova uredba o špekulaciji i sabotazi koja je osnovala specijalna vijeća pri vrhovnim sudovima federalnih jedinica. Takvi postupci bili su kratki i bez mogućnosti primjene pravnih lijekova, dakle bez mogućnosti podnašanja tužbe.¹²⁵

Još je nekoliko zakona doneseno 1945. godine: *Zakon o zaštiti narodnih dobara i njihovom upravljanju*; *Zakon o zaštiti općenarodne imovine i imovine pod upravom države*; *Zakon o oduzimanju ratne dobiti stečene za vrijeme neprijateljske okupacije*; *Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora*. Za potrebe ovog rada posebno je važan *Zakon o vrstama kazni Demokratske Federativne Jugoslavije* koji je preinačen 1946. godine, ali verzija iz 1945. godine predstavlja prvu razradu novog kaznenog sustava. On je odredio da vojni i civilni sudovi mogu odrediti, između ostaloga, kazne lišavanje slobode s prisilnim radom, lišavanja slobode bez prisilnog rada ili prisilnog rada bez lišavanja slobode. Te su kazne mogle biti navedene samo kao glavne kazne. Lišavanje slobode s prisilnim radom ograničilo se na vrijeme od minimalno šest mjeseci do maksimalno dvadeset godina. Lišavanje slobode bez prisilnog rada nije

¹²⁴ Isto, 64-65.

¹²⁵ Isto, 65-66.

moglo biti ispod tri godine, ali niti duže od pet. Prisilni rad bez lišavanja slobode je imao opseg od minimalno jednog dana do maksimalno dvije godine. Zakon je umanjio i kazne koje su bile izrečene prije donošenja ovog zakona: kazna vječne robije postala je kazna lišavanja slobode s prisilnim radom u trajanju od dvadeset godina, a kazna zatvora se promijenila u kaznu lišavanja slobode s prisilnim radom. Kazne prisilnog rada su se opet morale promotriti na sudu saslušanjem javnog tužioca i zatim je sud morao odlučiti koji oblik kombinacije lišavanja slobode i prisilnog rada i u kojem trajanju najbolje odgovara zločinu.¹²⁶

7.3.1. Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj¹²⁷

U tekstu odluke kaznenim djelom protiv nacionalne časti smatrala su se sva djela „kojima se vrijeđalo i vrijeđa čast naroda, ili su uperena protiv osnovnih interesa naroda i tekovina, na kojim se izgrađuje Demokratska Federativna Jugoslavija.“ Napomenulo se da se ova odluka ne odnosi na djela ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja. Po članku 2. „Zločinom ili prestupom u smislu ove Odluke smatrat će se naročito:

1) svaka saradnja sa okupatorom ili njegovim pomagačima. Kao oblici takve saradnje smatraju se: politička, propagandna, kulturna, umjetnička, privredna, administrativna i druga saradnja s okupatorom i domaćim izdajicama;

2) vršenje akcija i propagande u korist okupatora i njegovih pomagača širenjem nacionalne vjerske ili rasne nesnošljivosti ili opravdanjem okupacije, odnosno osuđivanjem oslobodilačke borbe naroda;

3) svako održavanje prisnih i prijateljskih odnosa sa pripadnicima okupatorske vojske i vlasti;

4) izravno ili neizravno razgrabljivanje imovine osoba progonjenih po okupatoru ili njegovim pomagačima;

5) krivice po položaju odgovornih lica iz državne uprave, koje se sastoje u propuštanju ulaganja dužnih napora da ne dođe do sramnog poraza i kapitulacije Jugoslavije 1941. godine;

¹²⁶ GEIGER, „Lišavanje slobode i prisilni rad“, 160.

¹²⁷ Narodna vlada Hrvatske, Ministarstvo pravosuđa. *Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj*. 2-7.

6) služenje u činovničkom aparatu na mjestu naročito važnom za okupatora ili njegove pomagače, kao i istodobno vršenje više javnih ili privatnih službi naročito pogodovanjem u bilo kom obliku;

7) dobrovoljno privredno pomaganje okupatora i njegovih pomagača osobito stavljanjem svog privrednog poduzeća u službu okupatora, važnijim radom u privrednoj organizaciji odnosno poduzeću, koje koristi okupatoru i vršenjem dobava za račun okupatora;

8) učešće u izdajničkim, političkim i vojničkim organizacijama ili pomaganje takovih bilo prije sloma Jugoslavije u cilju njezinog poraza ili poslije njega u svrhu slabljenja otporne snage naroda u oslobodilačkoj borbi;

9) svako djelovanje, koje je išlo za tim da posluži okupatoru i njegovim pomagačima.“

Dalje se u tekstu odluke navodi četiri vrste kazna za počinjena djela: gubitak nacionalne časti; prisilni rad; djelomična ili potpuna konfiskacija imovine ili novčana kazna; te izgon. Gubitak nacionalne časti odnosio se na isključenje iz javnog života, gubitak prava na obnašanje javnih funkcija te svih građanskih prava. Okrivljena osoba mogla je istovremeno biti kažnjena s više kazni, a oni koji su pomagali i poticali djela također su mogli biti kažnjeni. Bilo je i olakotnih okolnosti, ako je na primjer okrivljena osoba svojim djelovanjem nakon zločina pomogla oslobodilačkoj borbi i tako anulirala počinjenu štetu.

Počinjena djela iz Odluke o zaštiti nacionalne časti nisu mogla ući u zastaru. Procese suđenja obavljali su posebni *Sudovi za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj*. Za ljude koji su stanovali u Hrvatskoj, ali nisu pripadali ni jednom od naroda DFJ-a, suđenje se vodilo na vojnim sudovima. Onima koji su bili u bijegu od vlasti sudilo se u odsutnosti. Sve presude ovih posebnih sudova trebale su biti odmah izvršne i dostavljene na izvršenje nadležnim vlastima.

Sudovi za zaštitu nacionalne časti su u svojoj srži bili revolucionarni sudovi. Njihova primarna zadaća bila je sukob s imućnijim građanima i privatnim vlasništvom, da se obračunaju sa suradnicima i simpatizerima neprijatelja koji nisu spadali u kategoriju narodnih neprijatelja. Putem njihova djelovanja komunisti su iz ekonomskog i javnog života isključili poduzetnike i bogate pojedince. U svojem kratkom razdoblju djelovanja sudovi su ponekad donosili loše, neutemeljene odluke i presude koje su imale dalekosežne posljedice. Unatoč tome, ni Komunistička partija ni OZNA nisu bili zadovoljni s radom sudova. Vladimir Geiger navodi kako većina dokumenata koji

opisuju masovna i pojedinačna ubojstva navode da se ona događaju jer postoji nepovjerenje u rad sudova. Geiger dalje donosi citat člana Centralnog komiteta KP Duška Brkića iz srpnja 1945. godine gdje je rekao: „Sudovi za zaštitu nacionalne časti nisu odgovorili svojim zadacima, zato što nisu shvatili naši okružni komiteti i sudovi njihov značaj kao revolucionarnih sudova, nisu shvatili da su to forme za brzo i energično čišćenje neprijatelja iz naših redova. Nama se dao jedan kratki period vremena za trajanje tih revolucionarnih sudova, kao što je Sud nacionalne časti i Vojni sudovi, da bi u najkraće vrijeme očistili zemlju od neprijateljskih elemenata, bilo kaznom smrti ili robijom, kako bi neprijatelja onemogućili i zahvatili stvar u svoje ruke.“ Dodatan problem u primjeni Odluke je bio taj što u trenutku kada su djela počinjena nije postojao zakonski okvir po kojima bi se ona kaznila, to jest njihovo djelovanje nije bilo protuzakonito u trenutku izvršenja djela. Time je prekršeno načelo modernog prava *nullum crimen sine lege*, koje kaže da osoba ne može biti kriva za djelo koje nije bilo protuzakonito ili kažnjivo u trenutku kada je počinjeno.¹²⁸

U kratkom vremenskom periodu svoga djelovanja, ovi sudovi su za privrednu i drugu suradnju optužili 1083 osobe u Hrvatskoj, od kojih je 926 bilo osuđeno a njih 157 oslobođeno svih optužbi. Tim procesima se konfisciralo 117 industrijskih postrojenja i 189 posjeda. Način na koji su djelovali, često motivirani da proces bude što brži, je doveo do brojnih povreda osobnih prava optuženika. Javno tužilaštvo Hrvatske je četiri mjeseca nakon ukidanja sudova poništilo 180 procesa i vratilo ih na ponovno suđenje, dok su analize pokazale da su se događala masovna hapšenja bez čvrstih dokaza. Kisić – Kolanović se kao i Geiger slaže da je cilj ovih sudova bila eksproprijacija i ekonomsko restrukturiranje te da su često zanemarivali osnovna načela zakonitosti. Tužilaštvo je nakon svoje analize došlo do zaključka da su sudovi „često pogrešnim i nepravilnim presudama izazivali sami pojave nezadovoljstva i šovinizma“ te da su bili nedovoljno nezavisni.¹²⁹

Unatoč nedostacima Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj i sudova koji su po njoj provodili procese, Javno tužiteljstvo je očito uvidjelo u tome problem i pokušalo prepraviti odluke koje su smatrali nepravednima. Iz toga se može zaključiti da je unatoč početnim pogreškama vlast radila sve što je mogla kako bi ispravila pogreške pravosudnog sistema koji je ionako tek bio u početnim fazama. Donošenjem novog Zakona o krivičnim djelima, Odluka je

¹²⁸ GEIGER, “Lišavanje slobode i prisilni rad”, 156-157.

¹²⁹ KISIĆ – KOLANOVIĆ, „Pravno utemeljenje države“, 64-65.

ionako prestala djelovati što jasno daje do znanja da je bila smatrana nedostatnom za pravedni obračun protiv onih koji su činili zločine u sklopu okupacijskih snaga i ustaške NDH.

7.3.2. Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države¹³⁰

Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države donesen je 25. kolovoza 1945. godine i stupio je na snagu objavljivanjem u „Službenom listu Demokratske Federativne Jugoslavije“ 1. rujna 1945. godine. Donijela ga je Privremena narodna skupština DFJ-a. Sastojao se od dvadeset i jednog članka. Kao i kod Odluke za zaštitu nacionalne časti, u daljnjem ću tekstu direktno prenijeti one članke ovog zakona koji se odnose na to što se po istome smatraju krivičnim djelima i kazne koje su predviđene za ta djela. Ostale sam bitne članke parafrazirao u svrhu sažimanja teksta Zakona.

Po ovom zakonu, krivičnim djelima protiv naroda i države smatralo se svako djelovanje koje je putem nasilja nastojalo srušiti ili ugroziti državno uređenje i sigurnost DFJ te osnovne tekovine oslobodilačkog rata koje su uključivale: federativno uređenje; ravnopravnost i bratstvo jugoslavenskih naroda; narodnu vlast. Ako je ovakvo nasilno djelovanje bilo usmjereno protiv drugih država s kojima je DFJ imala ugovor o savezu, prijateljstvu ili suradnji, također se smatralo krivičnim djelom. U slijedećem članku s 13 točaka je točno navedeno kakva djela spadaju pod ovaj zakon.

Član 3.

Kao krivična dela iz čl. 2 kazniće se:

- 1) ko preduzme kakvo delo koje ide na to da se silom obori narodno predstavništvo Demokratske Federativne Jugoslavije ili saveznih zemalja ili zbace savezni ili zemaljski organi vrhovne državne uprave ili mesni organi državne vlasti, ili da se oni pretnjom sile spreče da vrše svoja zakonita prava i dužnosti, ili prinude da ih vrše u cilju u kome to želi izvršilac nasilja;
- 2) državljanin Jugoslavije koji izvrši dela kojima se nanosi šteta vojnoj snazi, odbranbenoj sposobnosti ili ekonomskoj moći Demokratske Federativne Jugoslavije ili se ugrožava nezavisnost ili neprikosnovenost njene teritorije;
- 3) ko izvrši ratni zločin, tj. ko u vreme rata ili neprijateljske okupacije radi kao pokretač, organizator, naredbodavac, pomogač ili neposredni izvršilac ubistava, osuđivanja na

¹³⁰ *Službeni list DFJ*, br. 66, Beograd, 1. rujna 1945.

smrtne kazne i njihovog izvršenja, hapšenja, mučenja, prisilnog iseljavanja ili odvođenja u koncentracione logore, internacije i prisilni rad stanovništva Jugoslavije; ko vrši namerno izgladnjavanje stanovništva, prinudno odnarođivanje, prinudnu mobilizaciju, odvođenje u prostituciju i silovanje, prisilno prevođenje u drugu veru; ko pod istim uslovima vrši potkazivanja koja imaju rezultat u ovom stavu navedene mere terora i prisiljavanja ili ko pod istim okolnostima naređuje ili vrši paljevine, uništavanja ili pljačku javne ili privatne imovine, ko postane funkcioner terorističkog aparata i policijskih formacija okupatora ili službenik zatvora, koncentracionih i radnih logora, ili nečovečno postupa sa jugoslavenskim državljanima i ratnim zarobljenicima;

- 4) ko u vreme rata organizuje ili vrbuje druge da stupe, ili sam stupa u naoružane vojničke ili policijske formacije sastavljene od jugoslovenskih državljana u cilju pomaganja neprijatelja i zajedničke borbe s njime protiv svoje otadžbine, primajući od neprijatelja oružje i pokoravajući se njegovim naredbama;
- 5) ko u vreme rata koji se vodi protiv Jugoslavije ili njenih saveznika primi službu u neprijateljskoj vojsci ili učestvuje u ratu kao borac protiv svoje otadžbine ili njenih saveznika;
- 6) ko u vreme rata i okupacije stupi u političku saradnju ili primi službu u organima neprijateljske vlasti i pomaže iste u sprovođenju rekvizicije, oduzimanju hrane i drugih dobara ili u sprovođenju ma kakvih prisilnih mera prema stanovništvu Jugoslavije;
- 7) ko organizuje oružanu pobunu ili učestvuje u njoj ili organizuje oružane bande ili njihovo ubacivanje na teritoriju države u cilju vršenja dela iz čl. 2 ovog Zakona, ili ko napusti svoje mesto stanovanja i stupi u grupu naoružanu i organizovanu za vršenje takvih dela;
- 8) ko u zemlji ili van nje organizuje udruženje sa fašističkim ciljevima radi vršenja zločina iz čl. 2 ovog Zakona;
- 9) državljanin Jugoslavije koji potstiče stranu državu na rat protiv svoje otadžbine ili na oružanu intervenciju, na ekonomski rat, na uzapćenje imovine Demokratske Federativne Jugoslavije, i njenih državljana, na prekid diplomatskih odnosa, raskidanje međunarodnih ugovora ili na mešanje u unutrašnje poslove svoje otadžbine ili ma čime pomaže stranu državu koja se nalazi u ratu sa Jugoslavijom;

- 10) ko vrši špijunažu, tj. predaje ili krade ili prikuplja podatke i dokumenta, koja po svojoj sadržini predstavljaju naročito čuvanu državnu ili vojnu tajnu, u cilju da ih preda stranoj državi, neprijateljskoj ili fašističkoj organizaciji ili ma kom nepozvanom licu;
- 11) ko u vreme rata preduzme kakvu radnju kojom se ide na to da odbranbeni objekti ili položaji ili bilo kakva sredstva za vođenje rata ili druge ratne potrebe dođu u ruke neprijatelja ili da se unište ili učine neupotrebljivim ili poremeti njihova namena; da Jugoslovenska armija ili vojske savezničkih zemalja ili pojedini vojnici padnu neprijateljima u ruke ili da vojna preduzeća ili vojne mere budu ometene ili dovedene u opasnost;
- 12) ko liši života vojno lice ili pretstavnika ili službenika narodne vlasti prilikom ili povodom vršenja njegove službene dužnosti ili takva ista lica savezničkih ili prijateljskih država;
- 13) ko u cilju navedenom u čl. 2 razori ili ošteti rušenjem, paljenjem ili drugim sredstvom saobraćajna postrojenja ili druge javne veze, vodovod, javna skladišta i uopšte javnu imovinu.

Daljnji članci zakona određivali su kakve kazne se mogu dodijeliti osobama koje su počinile krivična djela iz čl.3. Kazne su mogle biti lišenje slobode, lišenje slobode s prisilnim radom, smrtna kazna, konfiskacija imovine, gubitak političkih i građanskih prava te gubitak državljanstva. U članku 13.toč.1. stajalo je kako će se i sam pokušaj izvršavanja djela predviđenih ovim zakonom kažnjavati jednako kao i izvršeno djelo.

Od 14. članka pa nadalje zakon se odnosio na administrativne i tehničke aspekte te se odredila nadležnost sudova. U prvom stupnju procesa to su bili narodni okružni sudovi dok su za vojne osobe nadležni vojni sudovi. Ako su slučajevi bili od posebne važnosti onda su im sudili zemaljski vrhovni sudovi. Ako su pak bili od općeg državnog značaja, onda ih je vodilo vojno vijeće saveznog Vrhovnog suda ili Vrhovni sud te su oni sudili i u prvom i u posljednjem stupnju.

Bilo je obavezno saslušanje osumnjičenika u pripremnom postupku, kao i prisustvo optuženika pri glavnom pretresu, osim u slučajevima gdje je optuženik pristao na pretres bez svoje prisutnosti ili ako je utvrđeno da se optuženik skriva ili bježi od narodnih vlasti. Čak i u odsustvu optuženog sud mu je morao dodijeliti branitelja. Žalba se mogla podnijeti na presude prvog stupnja, ali presude sudova višeg stupnja su bile završne. Svi postupci za djela po ovome Zakonu su bili hitni.

Po članku 18. toč.1. djela koja su se izvršila prije stupanja na snagu ovog Zakona, a koja još nisu presuđena, kažnjavala su se po ovom Zakonu, ako su zakonske odredbe bile blaže od ranijih propisa. Točka 2. navela je da se predmeti koji se vrše kod vojnih sudova, kojima još nije donesena prvostupanjska presuda, predaju na rad sudovima koji su nadležni po ovome Zakonu.

Novodoneseni Zakon je pokazao međunarodnoj zajednici da je Jugoslavija prihvatila svoju obvezu kažnjavanja ratnih zločina no unatoč tome imao je određene pravne nedostatke. Krivična djela bila su nedostavno precizno opisana čime su se otvorila vrata različitom tumačenju zakona.¹³¹ Kao i kod Odluke o zaštiti nacionalne časti, Zakon o krivičnim djelima nije u sebi naznačio temeljna kaznenopravna načela demokracije, već spomenuti *nullum crimen sine lege* i *lex certa* koji upućuje na nedvosmislenost pri interpretaciji krivičnog djela. To je bio općeniti problem u jugoslavenskom zakonodavstvu u razdoblju nakon završetka rata.¹³² Vrlo su problematični bili u Zakonu navedeni posebno važni slučajevi i oni od općeg državnog značaja. U tim procesima kod Vrhovnog suda optuženima su pravni lijekovi bili ograničeni samo na mogućnost ulaganja molbe za pomilovanje. Također je bilo neobično i da zakon štiti ne samo jugoslavenske interese nego i one svojih savezničkih i prijateljskih država. Kisić – Kolanović promatra zakon s dva stajališta, onog optuženika i onog javne optužbe. Sa stajališta optuženika zakon je dovodio do brzih procesa koji su ga lišili osnovnih procesnih i ljudskih prava, a sa stajališta javne optužbe zakon je omogućio razna tumačenja kaznenih djela te je doveo do umjetnog sastavljanja optužbe, ekstenzivnog tumačenja članaka i vrlo strogog kažnjavanja. Zakon je imao za cilj spriječiti i kazniti svaku radnju koja je za svoj cilj imala ugrožavanje ili rušenje novog političkog uređenja, dakle nije radio razliku između inkriminacije političke naravi i one koje spadaju pod djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava.¹³³

Kod Vladimira Geigera vidimo slično tumačenje zakona i njegove namjene jer je po njemu svojim oponašanjem sovjetskog Krivičnog zakonika kontrarevolucionarno djelo postalo glavni oblik protudržavnog delikta. Iako je Zakon zamijenio Uredbu o vojnim sudovima, on je i dalje ostao takoreći podešen na ratno stanje, bio je spreman na mogućnost pobune protiv državne vlasti. Taj prijelaz s vojnih na civilne sudove nije ograničio moć OZNA-e koja je imala potpunu nadležnost nad istragama političkih zločina, a do 1946. godine uz vojsku i nadležnost nad zarobljenicima rata.

¹³¹ KISIĆ – KOLANOVIĆ, „Vrijeme političke represije“, 6.

¹³² GEIGER, „Lišavanje slobode i prisilni rad“, 157-158.

¹³³ KISIĆ – KOLANOVIĆ, „Vrijeme političke represije“, 6-7.

Za slučajeve političkih kaznenih djela niti vojni niti civilni sudovi nisu djelovali samostalno, već je istragu i pripremu materijala, a nerijetko i prijavu vodila OZNA. Kao političko kazneno djelo se pak kvalificiralo svako ono koje se smatralo špijunažom, sabotажom, pripadanje neprijateljskim postrojbama i protivljenje NOP-u.¹³⁴

Za razliku od Kisić – Kolanović ne smatram da je Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države bio nedostatan precizno opisan. Svaka od točaka u članku 2. opisuje zaista teške zločine koji su bili rađeni na strani fašista te zaslužuju određenu kaznu. To što je zakon po Geigeru takoreći bio podešen na ratno stanje u potpunosti je razumljivo zbog toga što su ustaše odbijali prestati s borbom u zadnjima danima rata. Daljnje djelovanje križarskih skupina i ogroman broj ljudi koji su surađivali s ustaškim i njemačkim vlastima je učinilo je nužnim nekakvo pravno osiguranje protiv mogućeg daljnjeg zločinačkog djelovanja istih.

8. Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Vrhovni organ vlasti u zemlju tijekom rata bilo je Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, osnovano 26. studenog 1942. godine u Bihaću. Nakon toga je započeto osnivanje i zemaljskih vijeća, pa je u lipnju 1943. godine stvoreno najviše političko tijelo u Hrvatskoj, ZAVNOH ili Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Na drugom zasjedanju AVNOJ-a 29. i 30. studenog 1943. u Jajcu plenum je donio odluku o osnivanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Predsjedništvo AVNOJ-a je donijelo proglas u kojem je rečeno: „Pobjeda je naša, sigurna i bliska (...) Ali pobjeda još nije izvojevana. Bio bi zločin prema našoj zemlji i onima koji trpe od Hitlerovih razbojnika i njihovih slugu, ako ne bismo požurili sa istjerivanjem okupatora i uništenjem njihovih pomagača (...) Na našem putu bit će još mnogo teškoća, i žrtava, ali nama nikakva žrtva ne smije biti teška u borbi za ostvarenje velikog djela kome je već udaren temelj (...)“ Predsjedništvo ZAVNOH-a je na svojoj prvoj sjednici stvorilo 4 komisije među kojima i *Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* 18. svibnja 1944. godine. Za mjesec dana, 18. svibnja 1944. godine, Predsjedništvo je donijelo upute o radu Komisije te su imenovani njezini članovi. Velika većina članova Komisije su bili komunisti ili barem simpatizeri istih.¹³⁵

¹³⁴ GEIGER, „Lišavanje slobode i prisilni rad“, 159.

¹³⁵ GRAHEK, „Ustrojavanje organa nove vlasti“, 149-152.

Zemaljska komisija 25. kolovoza 1944. godine donosi upute za rad. U prvom članku uputstva su navela da je Komisija dužna prikupljati podatke i dokazni materijal pomoću kojega se ustanovljuje odgovornost i postojanje zločina koje su okupator i njegovi pomagači izvršili pred sam početak rata ili tijekom okupacije na području Demokratske Federativne Hrvatske (DFH). Pod nadležnost Komisije spadalo je prikupljanje podataka i dokaznog materijala. Njima se utvrđivalo izvršenje, vrsta, vrijeme, mjesto i način počinjenja zločina te odgovornost onih koji su ga počinili i njihovih suučesnika kako bi im se izrekla kazna od strane nadležnih vlasti tj. sudova.

U drugom članku se pojašnjavalo o kakvoj vrsti djela se trebaju prikupiti dokazi. Pod točkom a) to su bila djela kojima se na bilo kakav način svjesno i zlonamjerno radilo na štetu narodnooslobodilačke borbe i pokreta: organiziranje, pomaganje ili olakšavanje akcija neprijatelja; pomaganje neprijatelju kao vodič ili tumač, otkrivanje položaja vojske NOP-a ili pojedinih boraca, pripadnika, spremišta oružja ili potrepština za vojsku; porobljavanje Jugoslavenske zemlje (poglavito odvođenjem građana izvan granica zemlje); odnošenje industrijskih i drugih postrojenja iz zemlje; sva djela špijuniranja u korist neprijatelja; te iskorištavanje vojnika i radnika kako bi se pojačalo neprijateljsku vojsku i ratnu spremu i tome slično. Pod točkom b) to su bila sva djela koja su se odvijala prije upada neprijatelja u zemlju s ciljem da mu se olakša okupacija, a naročito su to djela kojima se u redove naroda unosi rastrojstvo, širi nacionalna, vjerska ili rasna netrpeljivost i mržnja, djela sabotaze ili bilo kakva djela kojima se nastojalo pomoći neprijatelju tako da se oslabi narodna snaga za otpor i kako bi se okupacija lakše izvela. Točka c) odnosila se na ubojstva, masovna ubojstva, tjelesne povrijeđe, svakodnevno zlostavljanje i mučenje, progon, silovanje i slično. Pod točkom d) navelo se svakodnevno ograničavanje osobnih sloboda građana, uhićivanje, konfiskacije, internacije, zatočenja, slanje u logor ili na prisilni rad i tako dalje. Točka e) opisala je djela koja su oduzimala i oštećivala imovinu neovisno o tome je li ona novčano nadoknađena, te je li privatna ili javna, a posebno se odnosila na djela protiv narodne imovine, bila ona državna, općinska, gradska, crkvena, kulturna (umjetnička djela) ili povijesna (spomenici) kao što su palež ili pljačka naselja ili pojedinih kuća, bez obzira na njihovu namjenu. Točka f) se odnosila na djelo bombardiranja mirnog stanovništva te pripremanje takvih djela. Pod točkom g) bile su sve radnje kojima se pomaže neprijateljskim formacijama: stavljanje na raspolaganje bez prisile i bez opasnosti za sebe i svoje bližnje; prikupljanje materijalnih sredstva za neprijatelja ili podupiranje njegove ratne industrije ili prehrane njegove vojske, naročito ako se to radilo dobrovoljno i bez prisile; preuređivanje industrijskih i sličnih postrojenja na ratnu proizvodnju u korist neprijatelja

na štetu naroda, oslobodilačke borbe i saveznika. Točka h) navela je sve vrste propagande u prilog neprijatelju, bez obzira kojim je načinom propaganda izvršena. Posljednjom točkom i) su se navela djela vrijeđanja nacionalne časti, na primjer nastojanje da se netko prisilno prekrsti i slično.

Uputstva dalje objašnjavaju podjelu Komisije na Okružnu, Općinsku i Gradsku. Komisije su morale obznaniti narodu da je njegova dužnost i pravo prijaviti narodnoj vlasti i komisiji svaki zločin okupatora i njegovih pomagača za koji znaju. Građani su morali ustupiti sve podatke i dokumente koje imaju o takovim zločinima te se staviti na raspolaganje Komisije. Općinska i gradska komisija nisu imale pravo same obustaviti postupak povodom ustanovljenja da se ne radi o zločinu ili zločincu, već su morale predati predmet okružnoj komisiji. Okružna komisija mogla je obustaviti postupak ako se iz ustanovljenog vidjelo da se ne radi o zločinu ili zločincu, no tada je to Zemaljska komisija morala odobriti. Takvi obustavljeni postupci mogli su se obnoviti ako bi bili pronađeni dokazi.¹³⁶

Okružna Komisija je zaprimila obilje podataka o počinjenim zločinima, njihovim izvršiteljima i naredbodavcima te žrtvama istih. Prema popisu iz 1946. godine sakupljeni su podaci o 1260 zločinaca iz cijelog Okruga. Nažalost popis je na nekim mjestima nečitljiv te stoga nisam pronašao podatke za sve zločince koji se spominju u tekstu ovog rada.¹³⁷

Kao primjer poštivanja pravnih normi može se navesti dopis Okružne komisije u Bjelovaru upućen Zemaljskoj komisiji 23. srpnja 1945. godine. U Bjelovaru je nakon rata ostalo samo 4 odvjetnika od kojih su dvojica bili članovi Okružne komisije, jedan Gradske komisije, a posljednji član Gradskog NOO-a. U dopisu je objašnjeno kako su sva četvorica odvjetnika počeli dobivati pozive od optuženika da ih brane prilikom sudskih procesa. Mišljenje komisije je bilo da odvjetnici i ostali članovi komisije ne bi smjeli preuzimati obranu u predmetima u kojima su radili kao članovi Okružne ili gradske komisije. Uz to su postavili pitanje smiju li se baviti odvjetničkim poslovima koji nisu u vezi s radom komisija za ratne zločine. To jasno upućuje da su željeli zadržati nepristranost pri obavljanju pravnih procesa. U dopisu su zahtijevali upute Zemaljske komisije kako da postupaju u ovakvim slučajevima.¹³⁸

¹³⁶ HR DABJ-0029-OKRZ 1944.-1945., opći spisi okružne komisije Moslavina 1945., kut. 1, „Uputstva za rad komisije“.

¹³⁷ HR DABJ-0029-OKRZ 1945.-1946., Opći spisi izdvojeni u seriju, kut. 11, „Popis zločinaca i pripadnika neprijateljskih formacija i organizacija“.

¹³⁸ HR DABJ-0029-OKRZ 1944.-1945., opći spisi okružne komisije Moslavina 1945., kut. 1, „Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača“.

Samo uspostavljanje Komisija za utvrđivanje ratnih zločina pokazalo je iskrenu namjeru nove vlasti da se obračun s narodnim neprijateljem provede na čvrstim temeljima. Željeli su se sakupiti čvrsti i jasni dokazi prema kojima se moglo optužiti zločince. Uputstva su bila jasna u tome tko spada pod takve zločince te da se treba utvrditi točno kakva se vrsta zločina počinila i kada, tko ga je izveo te na kojem mjestu. Ovim komisijama je znatno olakšan proces prijavljivanja zločina kao i samih suđenja jer je dobar dio dokaznog materijala i iskaza svjedoka sakupljen već prije početka suđenja.

9. Statistički pregled zločina iz arhivske građe

Kako bih stekao uvid u presude protiv narodnih neprijatelja kroz 1945. godine u kotaru i Gradu Bjelovar koristio sam arhivske dokumente Okružnog suda u Bjelovaru i Divizijskog vojnog suda (Vojni sud 10. korpusne vojne oblasti zagrebačke NOVJ i POJ/Vijeće kod komande bjelovarskog područja) iz cijele 1945. godine. Iako se u radu bavim obračunom s narodnim neprijateljem na području grada i kotara Bjelovar, u bjelovarskom arhivu nažalost nema dokumenata s Kotarskog suda u Bjelovaru (svi spisi prije 80-ih godina su stradali prilikom poplave na bjelovarskom sudu).

Kako bih iz spisa s oba suda u Bjelovaru sakupio podatke iz područja kotara ravnao sam se po popisu „Sela i zaselaka po općinama na području kotarskog NOO-a Bjelovar“ koji navode općine Farkaševac s 14 sela, Gudovac s 16 sela, Ivanjsku s 14 sela, Kapelu s 29 sela, Veliku Pisanicu s 4 sela, Predavac s 11 sela, Prespu s 9 sela, Novu Raču s 13 sela, Severin s 12 sela, Šandrovac s 3 sela, Topolovac Zrinjski s 3 sela te Trojstvo Veliko s 21 selom.¹³⁹

9.1. Slučajevi Vojnog suda u Bjelovaru

Pregledom svih slučajeva iz 1945. godine pronašao sam 111 slučajeva koji su se vodili na vojnom sudu protiv onih koji su bili smatrani narodnim neprijateljima na području kotara i grada Bjelovara. Slučajevi su se uglavnom vodili protiv pojedinaca, no neki slučajevi su sadržavali više optuženika. Tako konačan broj optuženika koje sam pronašao iznosi 282. Od ovih 282 osoba uzeo sam reprezentativni primjer od 100 optuženika kako bi predstavio statistički prikaz djelovanja Vojnog suda u Bjelovaru.

¹³⁹ HR DABJ-0029-OKRZ 1944.-1945., opći spisi okružne komisije Moslavina 1945., kut. 1., „Iskaz. Sela i zaselaka po općinama na području kotarskog NOO-a Bjelovar“.

Spisi Vojnog suda u Bjelovaru sadržavaju puno manje spisa nego oni kod Okružnog suda u Bjelovaru. Obično se sastoje od slijedećih dokumenata: zapisnika izjave optuženika kod OZN-e; zapisnika izjave optuženika pri Vojnom sudu; presude Vojnog suda; presude višeg Vojnog suda (ukoliko je to bilo potrebno); molbe; ukaza o pomilovanju (ukoliko je do njega došlo). Od svih 100 primjera u samo jednoj presudi se spominje svjedok za počinjeni zločin. U 3 presude se navodi da je uz priznanje optuženika na sud utjecao dokazni/istražni materijal, no nije navedeno kakav je to materijal niti je priložen u spisima. U obrazloženju 2 presude se uz izjavu optuženika navode izvještaji NOO-a. Sve ostale presude pod svoja obrazloženja navode samo izjave optuženika koje sud uglavnom nije uvažavao te je na temelju toga određivao krivnju.

Svih 100 optuženika se teretilo po *Uredbi o vojnim sudovima*. Skoro svi su bili optuženi za krivična djela opisana u čl.13. i čl.14. iste Uredbe.

Tablica 1. **Članci optužbe i broj okrivljenika**

Članak optužbe	Broj optuženika
Čl. 13	11
Čl. 14	51
Čl. 13. i 14.	20

Po ovim člancima je sveukupno optuženo 82 osobe. Za ostalih 18 nije navedeno po kojem članku ih se tereti. Njih 11 je u odsustvu proglašeno narodnim neprijateljima, konfiscirana im je sva imovina te je navedeno da će odgovarati kada ih narodne vlasti uhvate. Ove presude su donesene jer je svih 11 ljudi bilo mobilizirano u NOB, ali su dezertirali.

Ostalih 7 je također presuđeno bez navođenja članka ili zakona. Svi su bili pripadnici obitelji Česi. Četvero braće, aktivni ustaše i jedan domobran su u odsustvu proglašeni narodnim neprijateljima, imovina im je konfiscirana te je navedeno da će im se presuditi kada ih narodne vlasti uhvate. Ostalih 3 su bili otac, majka i žena jednog od četvorice braće te su protjerani iz mjesta prebivališta i konfiscirana im je imovina.

Tablica 2. **Vrsta priznanja po broju optuženika**

Priznanje	Djelomično priznanje	Negiranje
57	22	1

Ova tablica daje zbroj od 80 izjava. 11 dezertera i 4 braće iz obitelji Česi nisu mogli dati izjave u kojima bi priznali ili negirali djela pošto im je lokacija bila nepoznata narodnim vlastima. U još jednom slučaju za 5 optuženika istovremeno presude su donesene bez navođenja bilo kakve izjave optuženika.

Priznanje za 57 osoba označava da su priznali sve točke optužbe za počinjene zločine, no to ne znači da nisu iznijeli svoju obranu ili opravdavali svoje postupke. U svim slučajevima priznanja točaka optužbe optuženici su se branili raznim argumentima: da su djela počinili pod prisilom ili zbog straha; da nisu znali kakve će njihovi postupci imati posljedice; da nisu sudjelovali u zločinima već su samo bili prisutni itd. Djelomično priznanje pak označava da je optuženik priznao određene, a negirao druge točke optužbe. Kao i kod slučajeva priznanja optuženik je uvijek iznio svoju obranu. Sud je u svim slučajevima uzeo u obzir obranu optuženika i odlučio je li ona dovoljna da ga se oslobodi određene ili svih točaka optužbe.

Tablica 3. Vrsta i broj dodijeljenih presuda

Presuda	Broj
Lišenje slobode	9
Lišenje slobode s prisilnim radom	42
Lišenje slobode s teškim prisilnim radom	5
Gubitak građanske časti	63
Konfiskacija imovine	41
Izgon iz prebivališta/u neprijateljsko uporište	7
Kazna smrti strijeljanjem	13
Oslobođeni svih optužbi	3
Proglašeni narodnim neprijateljima	19
Imovinska kazna	2 komada stoke

Presude su donosile odluke u raznim kombinacijama gore navedenih kazni, dakle jedna osoba je mogla biti kažnjena s više različitih kazni. Najteža kazna smrti strijeljanjem je sa sobom uvijek nosila i trajan gubitak građanskih časti te konfiskaciju imovine. Presude s lakšim kaznama su često postajale izvršne odmah pri vojnom sudu, ali sve teže kazne te naročito kazne smrti strijeljanjem morale su se odobriti od višeg Vojnog suda II. Jugoslavenske Armije.

Viši vojni sud je presude preinačio u 18 slučajeva. U svim slučajevima kazna je smanjena naspram odluke prvostupanjskog suda, no od ovih 18 presuda samo 6 je ukinulo kaznu smrti strijeljanjem i preinačilo na neku kombinaciju ostalih kazni.

Bitno je napomenuti da je lišavanje slobode s bilo kojim oblikom prisilnog rada ili bez prisilnog rada bilo izrečeno u rasponu od 3 mjeseca pa do 20 godina. Gubitak građanske časti je u presudama bio izrečen u rasponu od 1 godine do zauvijek. Donesena je samo jedna kazna gubitka građanske časti zauvijek, ali je kasnije preinačena na gubitak časti u trajanju od 5 godina. Okrivljenici su imali mogućnost podnijeti molbu za pomilovanje kazne gubitka građanske časti kroz naredne godine.

U svim slučajevima na ovih 100 primjera po dostupnim spisima od prvih izjava optuženika do konačne presude uvijek je prošlo manje od mjesec dana, a u velikoj većini slučajeva čak i manje od tjedan dana.

Od ovih 100 primjera 35 osoba bilo je pomilovano Ukazom o općoj amnestiji i pomilovanju. Svi su odluku o pomilovanju zaprimili 10. kolovoza 1945. godine. Zanimljivo je spomenuti da se taj Ukaz nije mogao primijeniti na dobrovoljne ustaše i ustaške funkcionere. Unatoč tome u ovim slučajevima on je bio primijenjen na 13 okrivljenika koji su između ostalog bili osuđeni za zločin aktivnog ustaštva. U spisima tih slučajeva ne navodi se zašto su pomilovani. Za određene optuženike se pak u sudskim spisima naglašavalo da se Ukaz ne može primijeniti jer su dobrovoljno stupili u ustaše ili bili ustaški funkcioneri. Putem vlastitih molbi za pomilovanje je nakon 1945. godine pomilovano dvoje ljudi.

Na temelju izloženih podataka može se zaključiti da Vojni sud u većini slučajeva nije uvažavao obranu podnesenu od strane optuženika. Kako je ranije navedeno obrana se u praktički svim slučajevima sastojala samo od izjave optuženika koje su uglavnom davale opravdanja za počinjene zločine. Sud je takva opravdanja često smatrao „neumjesnim“ ili smatrao da čak i ako su istinita ne umanjuju krivnju za počinjeno djelo. Zbog toga je Vojni sud na 100 okrivljenika oslobodio optužbi samo njih troje. Unatoč tome 35 okrivljenika je bilo pomilovano putem Ukaza obično nakon par mjeseci, a nekad i par dana nakon presude. Ne može se isključiti da je ostatak okrivljenika kroz slijedeće godine ulagao molbe za pomilovanje. Od svih 100 optuženika 13 ih je osuđeno na kaznu smrti strijeljanjem od čega je 6 presuda preinačeno odlukom Višeg vojnog suda na niže kazne u različitim oblicima lišenja slobode s ili bez prisilnog rada, gubitkom građanskih

prava i konfiskacije imovine. S obzirom na to da su ovo procesi s Vojnog suda koji se vode tijekom i neposredno nakon rata sud je izdavao relativno blage kazne. Činjenica da je 35 osoba pomilovano pokazuje da je sud primjenjivao pravne lijekove koji su bili određeni od strane vlasti. Kako se ratno stanje smirivalo, a pravosudni mehanizmi nadograđivali, vlast je sve više pokazivala čvrstu namjeru da se nad „narodnim neprijateljima“ provodi pravda, a ne osveta.

9.2. Slučajevi Okružnog suda u Bjelovaru

Pregledom svih arhivskih dokumenata s Okružnog suda u Bjelovaru iz 1945. godine pronašao sam 90 slučajeva koji su se vodili protiv onih koji su smatrani narodnim neprijateljima s područja bjelovarskog kotara i grada. Od tih 90 slučajeva većina je sadržavala presude protiv pojedinačnih osoba, no u nekima su se procesi vodili protiv više optuženika istovremeno. Tako broj optuženika u ovim slučajevima iznosi 127.

Od tih 127 osoba uzeo sam reprezentativni primjer od 100 osoba kako bi predstavio statistički prikaz djelovanja Okružnog suda u Bjelovaru. Iako se većina suđenja vodilo po *Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države*, dobar dio njih se prije donošenja tog zakona sudio po *Odluci o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj*. Na temelju toga razdijelio sam ovih 100 primjera ovisno o ta dva zakona jer se razlikuju po tipu zločina, presuda i kazna koje su dodjeljivali.

Tablica 4. **Propis po kojemu je suđenje vođeno**

Propis	Broj optuženika
Odluka o zaštiti nacionalne časti	31
Zakon o krivičnim djelima	68

Zbroj slučajeva s oba suda iznosi 99 iz razloga što jedna osoba iz navedenih primjera nije suđena ni po jednome od njih. Radi se o slučaju Šimuna Perovića. On je od strane Vojnog suda prebačen državnom tužilaštvu 11. lipnja 1945. godine. Sud je naveo da je optuženik počinio krivična djela čl.2 Odluke o zaštiti nacionalne časti no nije naveo specifičnu točku istog. Optužnica javnog tužioca od 10. srpnja 1945. godine ga je teretila da je počinio zločine opisane u Uputstvima za rad sudova u kaznenim stvarima od 16. studenog 1944. godine. Presuda koja je donesena 17. kolovoza 1945. godine navela je da je Perović počinio zločin ustajanja protiv predstavnika narodne vlasti pri čemu je ozlijedio organa narodne vlasti. Zakon po kojemu se teretio u presudi nije naveden iako je pravomoćno osuđen.

Slijedeća dvije tabele prikazuju po kojim člancima Zakona i Odluke su se donijele optužbe protiv optuženika. Pisane točke optužbe često su se razlikovale u svojoj terminologiji i nisu ujednačene pa ih je bilo lakše svrstati po kojim točkama je osoba optužena.

Tablica 5. Članci optužbe i broj optuženika po Zakonu o krivičnim djelima

Članak	Broj optuženika
čl.3. toč.4.	4
čl.9.	2
čl.8.	6
čl.9.toč.1.	3
čl.3.toč.3,4,5,7	1
čl.3.toč.3.	13
Čl.3. toč.3.,4.	9
Čl.3.toč.5.,6.	1
Čl.3.toč.3.,4.,5.	1
Čl.3.toč.3.,4.,6.	1
Čl.3.toč.3.,4. i čl.7	1
Čl.3. toč. 3.,5.	1
Čl.11.	2
Čl.3.toč 4. i čl. 11. i čl.8.	1
Čl.8. i čl.13.	1
Čl.3.toč.7.	5
Čl.3.toč.6.	3
Čl.3.toč.3.,6.	4
Čl.10.	4
Čl.3.toč. 3.,9.,10.	1
Čl.3.toč. 3.,4.,9. i čl.5.	1
Čl.3.toč.4.,6.	1
Čl.3.toč.6. i čl.9.toč.3.	1
Čl.3.toč.4.,5.	1

Tablica 6. Točke optužbe i broj optuženika po Odluci o zaštiti nacionalne časti

Točka optužbe	Broj optuženika
Točka 8.	11
Točka 7.	4
Točka 1.	3
Točka 1.,4.,6.,7.	1
Točka 1.,4.	1
Točka 9.	1
Točka 2.,3.,7.	1
Točka 1.,2.	2
Točka 7.,8.	2

Točka 1.,3.,8.	1
Točka 1.,2.,4.,9.	1
Točka 1.,2.,6.	1
Točka 2.,4.,7.	1
Točka 1.,7.	1

Tablica 7. **Presude po Zakonu o krivičnim djelima**

Presuda	Broj
Lišenje slobode	3
Lišenje slobode s prisilnim radom	42
Gubitak političkih i građanskih prava	52
Kazna smrti strijeljanjem	12
Konfiskacija imovine	18
Oslobođeni optužbe	5
Kazna smrti vješanjem	2
Prisilni rad bez lišavanja slobode	5
Novčana kazna	3

Presude određene na Okružnom sudu po Zakonu o krivičnim djelima dodjeljivale su se u raznim kombinacijama. Od svih kazni gubitka građanskih i političkih prava kod njih 22 se navelo da im se ne oduzimaju roditeljska prava.

Vrhovni sud je od 14 kazni smrti strijeljanjem ili vješanjem u tri slučaja uvažio žalbu i preinačio kaznu, a u 11 je potvrdio presudu kazne smrti.¹⁴⁰ Kazna smrti je u svim slučajevima sa sobom nosila i trajan gubitak svih prava te konfiskaciju imovine (ukoliko je ona postojala). Lišenje slobode određivalo se u rasponu od 6 mjeseci pa do 20 godina. Gubitak političkih i građanskih prava određivao se u rasponu od jedne do deset godina.

Tablica 8. **Presude po Odluci o zaštiti nacionalne časti**

Presuda	Broj
Prisilni rad	21
Lišenje slobode s prisilnim radom	1
Gubitak nacionalne časti	26
Konfiskacija	5
Novčana kazna	1
Oslobođen	5

¹⁴⁰ U jednom slučaju je žalba uvažena i proces je bio vraćen na prvostupanjski proces gdje je ponovno osuđen na smrt. Optuženik je ponovno uložio žalbu koja je pri Vrhovnom sudu odbijena.

Presude određene po Odluci o zaštiti nacionalne časti su se dodjeljivale u raznim kombinacijama. Lišenje slobode određivalo se u rasponu od dva mjeseca pa do 12 godina. Gubitak nacionalne časti određivao se u rasponu od tri mjeseca do deset godina.

Tablica 9. Priznanja na svih 100 presuda Okružnog suda u Bjelovaru

Priznanje	Djelomično priznanje	Negiranje
50	42	8

Priznanje označava da je optuženik prilikom suđenja priznao sve točke optužbe no svejedno je iznio svoju obranu i opravdanja; da je bio pod prisilom; da je djelo učinio iz straha ili neznanja; da nije znao kakve posljedice će njegovo djelo imati itd. Djelomično priznanje označava da je optuženik na suđenju priznao neke, a negirao druge točke optužbe. Negiranje označava potpuno negiranje svih točaka optužnice.

Od 100 primjera prilikom suđenja na Okružnom sudu svjedoci su bili pozvani i saslušani u 38 slučajeva. U ostalim slučajevima svjedoci su, ako ih je bilo, preslušani prije samog procesa, prilikom davanja izjava kod OZN-e, Komisijama za utvrđivanje ratnih zločina ili prilikom izjava kod drugih procesa na sudovima.

Ukaz o općoj amnestiji i pomilovanju primijenio se na 8 okrivljenika. Odlukom Prezidijuma je 3 okrivljenika pomilovano 1946. godine, a jedan 1947. godine.

Žalbe na presude su podnesene u 56 slučajeva. Od tih 56 žalbi 42 su se odbile od strane Vrhovnog suda Hrvatske, dok ih se 14 prihvatilo i proces je bio vraćen na prvostupanjski sud.

Vrhovni sud je kazne Okružnog suda preinačio u 13 slučajeva. Od toga je za njih 11 kazna preinačena u manju, dok je u 2 slučaja kazna povećana.

Procesi suđenja kod Okružnog suda razlikovali su se u vremenskom trajanju ovisno jesu li se vodili po Odluci ili po Zakonu. Oni koji su vođeni po Zakonu trajali su u rasponu od 10 dana do jedne godine, no u prosjeku su bili završeni kroz 2-3 mjeseca. Oni vođeni po Odluci su trajali kraće, u rasponu od 9 dana do maksimalno jednog mjeseca.

U komparaciji s pravnim procesima na Vojnom sudu oni na Okružnom sudu u Bjelovaru i Vijeću suda za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj vođeni su temeljitije. Provodili su kompleksne procese prema propisima pripadajućeg Zakona i Odluke. Od 100 navedenih optuženika sud je svih optužbi oslobodio 10 ljudi. Iako se na prvi pogled presude Okružnog suda čine rigoroznije, stava sam da je sam postupak bio pravedniji. U svim slučajevima su podignute optužnice, sakupljene izjave svjedoka i optuženika te prikupljen dokazni materijal ukoliko je postojao. Nakon prvostupanjskog procesa optuženik je imao pravo ulaganja žalbe koju je Vrhovni sud Hrvatske razmotrio i donio odluku. Žalbe su mogle biti odbijene, no Vrhovni sud je svejedno mogao umanjiti ili povećati kaznu ukoliko je smatrao da ona donesena na Okružnom sudu nije odgovarala počinjenom djelu.

10. Primjeri suđenja s Vojnog suda

Slijedeći slučajevi vođeni su pri Vojnom sudu 10. korpusne vojne oblasti zagrebačke NOVJ i POJ pri Vijeću kod Komande bjelovarskog područja. Ovih 10 slučajeva sam odabrao kako bi se mogao steći detaljan uvid u sam proces suđenja. Prvo sam naveo kada je donesena presuda i osnovne podatke o optuženiku te kada je uhićen. Zatim za kakva djela ga je sud proglasio krivim i o koje se odredbe ogriješio svojim postupcima te na koji način je iznio svoju obranu i je li ju sud uvažio. Naposljetku se nalaze, ukoliko je do toga došlo, podaci o uložnim žalbama, molbama, odlukama više instance suda te pomilovanju.

10.1. Mijo Botinčan – Ustaša, sudjeluje pri iseljavanju Srba¹⁴¹

Presuda za Miju Botinčana donesena je 26. lipnja 1945. godine. Botinčan je rođen 28. rujna 1903. godine u Ždralovima gdje je i živio. Po zanimanju je bio zidar i ratar te je bio oženjen bez djece. Služio je bivšu Jugoslavensku vojsku, u JA je imao šogora i dva nećaka, a u neprijateljskoj vojsci nikoga. Uhićen je 3. lipnja 1945. godine.

Vojni sud ga je proglasio krivim za slijedeća djela. Pod 1) da je u proljeće 1942. godine stupio u ustaški pokret i u njemu ostao oko 2 mjeseca. Time je počinio kazneno djelo aktivnog ustaštva. Točka 2) ga je teretila da je u kolovozu 1941. godine sudjelovao u iseljavanju Srba iz Ždralova. Tom prilikom iseljeno je 7 obitelji. Sudjelovao je i u njihovom praćenju u logor „Silaš“ u Bjelovaru, odakle su ove obitelji dalje otpremljene u Srbiju. Dakle ovime je počinio kazneno djelo

¹⁴¹ HR DABJ-0331- DVSB, 1945., „Krivični spisi“, kut. 4., „Botinčan Mijo“

sudjelovanja u masovnom hapšenju stanovništva. Točkom 3) ga se optužilo da je sudjelovao pri pečačenju kuća i imovine iseljenih Srba u kolovozu 1941. godine. To djelo spadalo je pod sudjelovanje pri pljački narodne imovine. Navedenim djelima se ogriješio pod 1) o čl. 14, pod 2) i 3) o čl. 13. Uredbe o vojnim sudovima.

Okrivljenik je priznao opisana djela. Branio se da je iz ustaškog pokreta istupio nakon dva mjeseca jer mu je bilo dosta stražarenja. Sud je odbacio takvu obranu jer je smatrao da je postupio iz osobnih ugodnosti, a ne iz uvjerenja da je ustaški pokret zao. U vezi iseljavanja Srba branio se da je sudjelovao bez oružja kao civil te da je pri pečačenju samo prisustvovao bez da je išta radio. Sud nije to smatrao bitnim jer je svojom prisutnošću sudjelovao. Kao otegotna okolnost mu je uzeta služba u domobranstvu, a kao olakotna njegovo priznanje. Sud je smatrao da je kazna primjerena i dovoljna da se popravi i postane vrijedan član ljudske zajednice. Osuđen je na kaznu teškog prisilnog rada u trajanju od 5 godina, te gubitak građanske časti na 10 godina.

Mijo Botinčan bio je pomilovan 10. kolovoza 1945. godine Ukazom o općoj amnestiji i pomilovanju, oprostila mu se kazna teškog prisilnog rada u trajanju od 5 godina.

10.2. Franjo Cepetić – Ustaša, sudjeluje u borbama protiv partizana¹⁴²

Presuda Vojnog suda za Franju Cepetića donesena je 9. srpnja 1945. godine. Cepetić je rođen 10. siječnja 1914. godine u Kloštar Ivaniću. Po zanimanju je bio učitelj te je bio nekažnjavan.

Vojni sud ga je proglasio krivim za slijedeća djela od točke 1-3. Pod točkom 1) navelo se da je sudjelovao kod prekapanja žrtava u Gudovcu čuvajući sa svojim vodom područje kako narod ne bi imao pristup i uvid u zločin. Ovime je sudjelovao u masovnom ubijanju naroda. Točka 2) optužila ga je da je u svibnju 1942. godine stupio u ustašku pripremnu bojnu i kao poručnik sudjelovao u borbama na Papuku, u okolici Bosanske Dubice, okolici Grubišnog polja i Podgariću. Kasnije je kao pripadnik 8. željezničke stražarske bojne služio kao satnik. Dakle da je bio aktivni ustaša. Zadnja točka 3) navela je da je prilikom povlačenja u veljači 1944. godine kao član NOO-a dopustio da ga ustaše uhapse. Time je počinio kazneno djelo izdaje NOB-a. Ovim djelima ogriješio se o čl. 13. i 14. Uredbe o vojnim sudovima.

U svoju obranu okrivljenik je naveo da je na mjesto zločina u Gudovcu upućen sa svojim vodom zbog naredbe nadređenih. Sud to nije smatrao dobrim opravdanjem jer je svaki zločin fašista imao

¹⁴² HR DABJ-0331-DVSB, 1945., „Krivični spisi“, kut. 5., „Cepetić Franjo“

svoje naredbodavce. Za djelo pod točkom 2) opravdavao se da je pristupio u ustaše i mislio da će ostati doma te da neće morati ići u Bosnu. Niti ovu obranu sud nije uvažio jer je smatrao da mu je kao intelektualcu trebalo biti jasno što ustaše rade i da on svojim pristupanjem u pokret preuzima na sebe svu odgovornost za prijašnja i buduća djela ustaša. Pod točkom 3) se branio da je izostao iz povlačenja zbog obiteljskih razloga. Sud nije uvažio ovakvo opravdanje smatrajući da ni jedan svjestan pripadnik JA neće ostati na području pod neprijateljskom kontrolom. Ponovno dospijevanje u ruke neprijatelja bez ikakve pažnje sa strane okrivljenika, po mišljenju suda, još jače je ocrtavalo njegov neprijateljski stav prema NOB-u. Sud ga je osudio na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju imovine.

U spisima nema potvrde presude od strane Vojnog suda II. JA, ali se u molbi koju Cepetić podnosi za reviziju postupka njegovim vlastitim riječima navelo da mu je taj sud umanjio kaznu koja je donesena od strane prvostupanjskog suda. Kazna mu je preinačena na lišavanje slobode s prisilnim radom u trajanju od 15 godina i gubitak građanskih prava u trajanju od 5 godina.

Molba koju je Cepetić 29. kolovoza 1946. godine podnio za reviziju prvostupanjskog postupka navela je slijedeće. Kao prvo, iznio je da njegovo priznanje pred OZN-om nije bilo valjano. Smatrao je da je tada bio u lošem duševnom stanju te da nije mogao biti svjestan što govori i radi. Svoje potpisivanje tog zapisnika saslušanja također je opovrgnuo na način da je rekao da nije znao što potpisuje jer mu zapisnik nije pročitao niti mu je dana mogućnost da ga pročita. Dalje je naveo da ima dokaze koji bi, da su bili predstavljeni na sudu, sigurno doveli do drugačije presude. Za točku 1) optužnice Cepetić je negirao da je sudjelovao u prekapanju žrtava u Gudovcu jer u svibnju 1941. godine kada se to dogodilo on nije bio u vojsci. Tvrdio je da je tada radio kao učitelj u Podgorcima. Naveo je 5 imena svjedoka iz Podgoraca koji su mogli posvjedočiti o istinitosti njegovih riječi. Za točku 2) je naveo da je istinito samo to da se upisao u svibnju 1942. godine u pripremnu bojnu. Kao razlog upisivanja naveo je želju da izbjegne odlazak u Bosnu. Tvrdio je da je i nakon tog upisa ostao kod kuće u civilu sve do kolovoza 1942. godine kada je bio pozvan u posadu u Podgariću. Negirao je bilo kakvo sudjelovanje u akcijama, bile one na Papuku, Bosanskoj Dubici, Grubišnom Polju ili Podgariću. Za ove tvrdnje naveo je 3 svjedoka. U vezi sudjelovanja u 8. željezničkoj straži tvrdio je da je to bila domobranska, a ne ustaška satnija te da nije bio zapovjednik satnije već samo podređeni časnik. Time je potpuno negirao aktivno ustaštvo. Pod optužbom u točki 3) naveo je da nije izdao NOB. Potvrdio je da se nije povukao, ali da tada više

ni nije bio član kotarskog NOO-a. Tu dužnost je predao drugoj osobi, a unatoč tome što se nije povukao nije niti sudjelovao u neprijateljskoj vojsci. Za ove tvrdnje također je dostavio popis troje svjedoka. Svime iznesenim u molbi Cepetić je smatrao da ima zakonsku osnovu za reviziju postupka.

Divizijski vojni sud u Zagrebu je razmotrio molbu i donio odluku 12. prosinca 1946. godine. Sud mu je odbio obnoviti postupak. Kao razloge za takvu odluku navedeno je slijedeće. Sud je imao Uredovnu potvrdu 8. pješачke pukovnije NDH koja je dokazala da je u vrijeme prekopavanja žrtava u Gudovcu bio na vojnoj vježbi te aktivno i s puno uspjeha sudjelovao u borbi s odmetnicima. Takvo stanje su potvrdili i dvojica svjedoka. Da je Cepetić bio ustaša su potvrdila druga dva svjedoka, koji pak nisu izjavili ništa o tome da okrivljeni nije sudjelovao u borbama protiv NOV-a.

Odlukom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ od 24. srpnja 1946. godine Cepetiću je kazna smanjena s 15 na 12 godina lišavanja slobode s prisilnim radom.

Divizijski vojni sud u Zagrebu je 25. lipnja 1947. godine primijenio na okrivljenog Ukaz o pomilovanju vojnih lica i pustio ga 2. srpnja 1947. godine na slobodu. Kazna gubitka političkih i građanskih prava mu se krenula računati od trenutka kada je stupio na slobodu.

Cepetić je nakon stupanja na slobodu podnio dvije molbe za povratak političkih i građanskih prava, navodeći da je po zanimanju učitelj i da voli svoj posao te da ima ženu i dijete. Kao dodatnu okolnost naveo je i to da mu je kuća spaljena od strane okupatora 1944. godine te je obećao da će biti koristan član zajednice. Vojni sud je dobio potvrdu od mjesnog Narodnog odbora u Ivanić Gradu da je Cepetić bio dobrog vladanja nakon puštanja na slobodu. Sud je bio mišljenja da se molba osuđenog treba djelomično uvažiti jer je pokazao da je kazna na njega povoljno djelovala. Daljnjih dokumenata o molbi nema.

10.3. Josip Habdija – Ustaša, raspiruje vjersku mržnju¹⁴³

Presuda za Josipa Habdiju donesena je 19. srpnja 1945. godine. Habdija je rođen 8. ožujka 1914. godine u Gornjim Plavnicama gdje je i živio. Po zanimanju je bio ratar, oženjen i otac dvoje djece.

¹⁴³ HR DABJ-0331-DVSB, 1945., „Krivični spisi“, kut. 3., „Habdija Josip“

Vojni sud proglasio ga je krivim za slijedeća djela. Pod točkom 1) smatrao se krivim što je neustanovljenog dana u studenom 1942. godine stupio u ustaški pokret i bio pripadnik istog sve do oslobođenja u svibnju 1945. godine. Time je počinio kazneno djelo aktivnog ustaštva. Pod točkom 2) navelo se da je između 1941.-1942. godine otišao u Zagreb kako bi od nadbiskupa Stepinca dobio odobrenje molbe za prevođenje pravoslavaca na katolicizam. To se smatralo kaznenim djelom raspirivanja vjerske mržnje. Točka 3) opisala je da je u proljeće 1943. godine primio dužnost seoskog starješine koju je vršio do svibnja 1945. godine. Tijekom obnašanja te dužnosti izvršavao je sva naređenja ustaških vlasti, davao im popise za mobilizaciju te popise o predaji živežnih namirnica između ostalog. Ovime je počinio kazneno djelo funkcionera samoupravnog aparata neprijatelja. Pod točkom 4) teretilo ga se da je u lipnju 1943. godine prisustvovao na sjednici u Zagrebu kao delegat seljačke zaštite Gornjih Plavnica gdje se odlučivalo o prehrani ustaške vojske i rekviziciji žita i stoke za NDH. Time je počinio kazneno djelo organizatora pljačke narodne imovine. Svim ovim djelima ogriješio se o čl. 14. Uredbe o vojnim sudovima.

Okrivljenik je u cijelosti priznao navedena djela. Sud je uzeo u obzir izvještaj mjesnog NOO-a Gornjih Plavnica iz 27. lipnja 1945. godine u kojem je vidljivo da se okrivljenik aktivno zalagao za NOP. Osuđen je na kaznu lišenja slobode u trajanju od 5 godina te na gubitak pojedinih političkih i građanskih prava u trajanju od 10 godina.

Lišenje slobode u trajanju od 5 godina mu je oprosteno odlukom Vojnog suda 10. kolovoza 1945., ali mu se gubitak političkih i građanskih prava počeo računati tek od tog dana. Ministarstvo narodne obrane FNRJ je prihvatilo njegovu molbu 15. svibnja 1948. godine da mu se ukine kazna gubitka prava, uzimajući u obzir da je taj dio kazne bio nerazmjern s lišenjem slobode na 5 godina. Navelo se da je mišljenje suda da držanje osuđenog pokazuje da nije neprijatelj tadašnjeg državnog uređenja.

10.4. Franjo Hajduković – Ustaški pobočnik za gospodarstvo¹⁴⁴

Presuda za Franju Hajdukovića donesena je 9. srpnja 1945. godine. Hajduković je bio rođen 9. studenog 1897. godine u Ivanovčanima gdje je i živio. Po zanimanju je bio ratar te je bio oženjen i otac dvoje djece. U pritvoru se nalazio od 19. lipnja 1945. godine.

¹⁴⁴ HR DABJ-0331-DVSB, 1945., „Krivični spisi“, kut. 7., „Hajduković Franjo“

Vojni sud ga je proglasio krivim za 3 točke optužnice. Pod točkom 1) navelo se da je kao pripadnik HSZ-a u travnju 1941. godine naoružan puškom vršio dužnost stražara u svome selu i razoružavao pripadnike bivše JA. Time je počinio kazneno djelo natjeravanja naroda da preda oružje okupatoru. Pod točkom 2) optužilo ga se da je oko 24. veljače 1941. godine dobrovoljno stupio u ustaški pokret i ostao član istoga sve do propasti NDH. U podnaslovu a) opisalo se kako je nakon ožujka 1942. godine primio dužnost ustaškog pobočnika za gospodarstvo i vršio tu dužnost sve do srpnja 1943. godine. Podnaslovom b) se navelo da je vršio i dužnost povjerenika Saveza Hrvatskih seljaka za kotar Bjelovar. Ovim djelima je počinio kazneno djelo funkcionera terorističkog aparata neprijatelja. Točka 3) se isto dijelila na a) i b). Pod a) je bio optužen da je za vrijeme djelovanja kao pobočnik sazivao sastanke na kojima se govorilo o ustaškom pokretu, osnivanju pripreme bojne, organizaciji straže za očuvanje žetve, političkim problemima te da je upisao u ustaški pokret oko 15 ljudi. Pod b) ga se teretilo da je u lipnju 1942. godine bio prisutan pri izboru novog zbornika. Svim ovim djelima ogriješio se o čl. 14. Uredbe o vojnim sudovima.

Okrivljenik je u cijelosti priznao sva djela koja su se navela u točkama optužnice. Naveo je da se osjeća krivim što je stupio u ustaški pokret, a jedino što je rekao u svoju obranu jest da je istupio iz političkog života 1943. godine. Sud je smatrao da je okrivljeni bio potpuno duševno razvijen i u potpunosti odgovoran za djela koja je počinio, a kao olakotnu okolnost sud je naveo njegovo povlačenje iz političkog života. Osuđen je na kaznu lišavanja slobode u trajanju od 15 godina, gubitak građanske časti u trajanju od 10 godina te konfiskaciju imovine.

Vojni sud II. JA je 10. listopada 1945. godine odbio žalbu okrivljenog za ponavljanje postupka, kao i molbu za pomilovanjem. Sud je smatrao da je okrivljeni dobio pravedno suđenje i potvrdio je odluku prvostupanjskog suda. U dokumentima se nalaze i spisi koji su vjerojatno priloženi uz molbu o pomilovanju. Jedan je uvjerenje od strane Građevinskog odjela Okružnog NO-a Bjelovar, u kojem se navodi da je za vrijeme pritvora Hajduković bio marljiv i pouzdan. Da je sve poslove obavljao na zadovoljstvo nadređenih te da se politički pokazao kao sin „ove razorene domovine“ i da gleda na NOB kao na pravu narodnu vlast. Drugi dokument je uvjerenje od strane Mjesnog Narodnog Odbora i Jedinostvenog Fronta Ivanovčani u kojem se moli da se Hajdukovića oslobodi jer je u poodmakloj dobi. Uz to molba sadrži čvrsto uvjerenje potpisnika da će okrivljenik poštivati Narodnu vlast i biti čestit, pošten i ispravan suseljan. Unatoč ovim priložima, sud je smatrao da molbu o pomilovanju ne može uvažiti jer je okrivljeni dobrovoljno stupio u ustaški pokret.

10.5. Martin Hasan – Ustaški zbirnik ¹⁴⁵

Presuda za Martina Hasana donesena je 9. srpnja 1945. godine. Hasan je rođen 25. rujna 1904. godine u Virju, ali živio je u Drljanovcu. Po zanimanju je bio ratar, oženjen i otac jednog djeteta te je bio prethodno kažnjavan. U pritvoru se nalazio od 1. svibnja 1945. godine.

Vojni sud ga je proglasio krivim za slijedeća djela. Pod točkom 1) navelo se da je odmah nakon preokreta 1941. godine stupio u HSZ i vršio stražu i patrole u Virju i Drljanovcu te legitimirao nepoznate prolaznike. Time je počinio kazneno djelo pripadništva neprijateljskoj terorističkoj oružanoj formaciji. Točka 2) ga je teretila da je u srpnju 1941. godine stupio u ustaški pokret i 6 mjeseci bio ustaški zbirnik. Na toj dužnosti prisustvovao je ustaškim sastancima i ostao u pokretu sve do oslobođenja. Time je počinio kazneno djelo aktivnog ustaštva. Pod točkom 3) da je u travnju 1941. godine kao član HSZ sudjelovao u hapšenju oko 20 Srba iz Ribnjačke, čime je počinio kazneno djelo masovnog hapšenja stanovništva. Točkom 4) teretilo ga se da je kao ustaški zbirnik nagovarao seljake da se upišu u ustaški pokret. Upisao je oko 20 ljudi u pokret, a onima koji to nisu htjeli prijetio je iseljenjem. Ovime je počinio kazneno djelo agitacije u korist neprijatelja. Brojem 5) a) ga se optužilo da je kao član HSZ-a i kasnije kao zbirnik prisustvovao sastancima na kojima se raspravljalo o oduzimanju imovine Srba. Pod b) se navelo da je kao vijećnik sudjelovao na sastancima na kojima se rješavalo pitanje oduzimanja živežnih namirnica od općinara u korist NDH. Ovime je počinio zločin pljačke narodne imovine. Posljednja točka 6) optužila ga je da je krajem 1944. godine pobjegao iz tehničkog bataljuna K.B.P. u koji je bio mobiliziran u listopadu iste godine. Tako je počinio zločin dezerterstva. Ovim djelima se ogriješio pod 3) i 5) o čl. 13., djelima po 1), 2) i 4) o čl. 14., a pod djelom 6) o čl. 15. Uredbe o vojnim sudovima.

Okrivljenik je priznao sva djela navedena u presudi. Branio se jedino za djelo pod točkom 6). Naveo da je dezertirao iz NOV-a jer se u selu znalo da mu je brat u NOV-u pa im se predbacivalo što je njihova kuća partizanska. Sud je odbacio njegovu obranu, a kao posebno otegotnu okolnost uzeto je njegovo priznanje da je unatoč oslobođenju dužnosti u domobranstvu svojevolumeno otišao u vojsku. Osuđen je na kaznu robije u trajanju od 20 godina i trajan gubitak građanske časti.

¹⁴⁵ HR DABJ-0331-DVSB, 1945., „Krivični spisi“, kut. 3., „Hasan Martin“

Kao svjedok naveo se Sokolović Slavko koji je potvrdio da je optuženi bio ustaški zbirnik, te da se prije prihvaćanja te dužnosti nikada nije zanimao za politiku niti se ikada negativno izražavao o NOP-u.

Vojni sud II. Jugoslavenske Armije je potvrdio presudu 4. rujna 1945. godine, ali je preinačio dodijeljenu kaznu. Hasan Martin je osuđen na lišavanje slobode s prisilnim radom u trajanju od 1 godine i gubitak svih političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od 1 godine. Kao objašnjenje sud je naveo da je prvostupanjski sud bio preoštar te da iznesena djela nisu potpuno jasno dokazana. Jasno je da je optuženi bio funkcioner protunarodnih djela, ali se nisu vidjele posljedice tih djela. Sud nije vidio protunarodan stav kod optuženika nakon početka NOB-a.

Ukaz o općoj amnestiji i pomilovanju se nije mogao primijeniti na Hasana jer je dobrovoljno stupio u ustaški pokret. Žalba koju je Hasan Martin podnio također je odbačena kao neosnovana jer je tvrdio da su ga drugi nagovorili na stupanje u ustaški pokret što po mišljenju suda nije nikakva prisila.

10.6. Stjepan Matičec – Dezerter NOV-a, suradnik okupatora¹⁴⁶

Vojni sud donio je presudu za Stjepana Matičeca 10. srpnja 1945. godine. Matičec je rođen 1. prosinca 1913. godine u Virju, a živio je u Jabučeti. Po zanimanju je bio ratar te je bio oženjen i otac troje djece. Služio je vojsku i bio je nekažnjavao.

Vojni sud ga je optužio i proglasio krivim za slijedeća djela pod točkama od 1-4. Pod točkom 1) optužilo ga se da je 10. rujna 1944. godine primio poziv za NOV, ali se nije odazvao već je pobjegao svojoj majci u Virovske konake čime je počinio djelo dezerterstva. Točka 2) iznijela je da je nakon što ga je patrola JA uhvatila 25. prosinca 1944. godine i rasporedila u vozaški eskadron pobjegao kući. Ovime je drugi put počinio djelo dezerterstva. Pod 3) se navelo da je 15. veljače 1945. godine stupio u miliciju i bio njen član sve do oslobođenja. U sklopu te milicije je sudjelovao u borbama protiv JA i akcijama po Bilogori i Podravini. Ovim djelom počinio je zločin sudjelovanja u terorističkoj oružanoj formaciji u službi okupatora. Točka 4) se dijelila na podnaslove a), b), c), d) i e). Pod a) se navelo da je sudjelovao u pljački 120kg kože u Jabučeti, čiji je vlasnik bila JA. Pod b) da je istog dana terorizirao Kirin Stjepana u Donjim Zdelnicama, tražeći ga da mu preda pušku svog sina koji je bio u JA. C) je navela da je u ožujku 1945. godine

¹⁴⁶ HR DABJ-0331-DVSB, 1945., „Krivični spisi“, kut. 4., „Matičec Stjepan“

uhapsio trinaestogodišnjaka Saraju Stanka čiji je otac bio suradnik NOP-a. Od Stanka je opljačkao jedan remen i neustanovljenu količinu papira i kuverti. Nakon toga je dječaka tukao i prijetio mu da će ga ubiti. Pod d) se navodi da je krajem ožujka 1945. godine tukao i zlostavljao Ivorek Stjepana i Jurić Matu iz Miholjanca. Pod zadnjom točkom e) opisuje se kako je opet uhapsio Saraju Stanka, te ga zlostavljao i tukao. Tako je pod točkom 4) počinio zločin masovnog hapšenja i mučenja stanovništva te pljačke narodne imovine. Svim ovim djelima počinio je kazneno djelo ratnih zločinaca. Ogriješio se pod 1) i 2) o čl. 15., te pod 3) i 4) o čl. 13. Uredbe o vojnim sudovima.

Okrivljeni je priznao sva djela optužnice, a branio se da je stupio u miliciju kako ne bi morao ići u crnu legiju. Sud je smatrao takvu obranu neumjesnom jer je u miliciji činio zločine kakvi su karakteristični i za pripadnike crne legije te za takvo ponašanje nema obrane. Njegova služba neprijatelju za cijelo vrijeme okupacije i dva čina dezertiranja iz JA su pokazala je da je okrivljeni notorni zločinac i da je presuda pravedna. Osuđen je na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju imovine.

Već u samoj originalnoj presudi na dnu zadnje stranice se navelo rješenje Vojnog suda II. JA koji je preinačio kaznu na 20 godina lišavanja slobode s prisilnim radom i gubitak građanske časti na 5 godina.

Žena okrivljenika, Katica Matičec podnijela je molbu za pomilovanje svog muža 18. listopada 1946. godine, no sud joj nije udovoljio jer se radilo o ratnom zločincu koji je počinio teška djela hapšenja i fizičkog zlostavljanja.

Divizijski vojni sud u Zagrebu je 26. lipnja 1947. godine primijenio Ukaz o pomilovanju vojnih lica od 9. svibnja 1947. godine te oprostio Matičecu daljnje izdržavanje kazne i pustio ga na slobodu.

10.7. Nikola Panić – Oslobođen optužbe za sudjelovanje u gudovačkom masakru¹⁴⁷

Presuda za Nikolu Panića donesena je 16. kolovoza 1945. godine. Panić je bio rođen 6. prosinca 1881. godine u Molvama. Po zanimanju je bio ratar te je bio oženjen i nekažnjavan. U pritvoru se nalazio od 14. srpnja 1945. godine.

¹⁴⁷ HR DABJ-0331-DVSB, 1945., „Krivični spisi“, kut. 6., „Panić Nikola“

Sud ga je oslobodio optužbe po slijedećoj točki. Pod 1) je bio optužen da je 28. travnja 1941. godine sudjelovao kao član HSZ u masovnom hapšenju Srba u selu Gudovac koji su istog dana bili ubijeni. Time je počinio djelo masovnog hapšenja i ogriješio se o čl. 13. Uredbe o vojnim sudovima.

Optuženi je priznao da je kao član HSZ išao i prije i poslije navedenog datuma u patrole, ali samo sa štapom, a ne s puškom. Naveo je da su mu sinovi bili ustaše pa je i sam postao simpatizer istih. Prilikom masakra u Gudovcu priznaje da je s domobranima iz Bjelovara držao stražu kod jedne kuće kako uhapšenici ne bi pobjegli. No tvrdio je da nije sudjelovao pri samom ubijanju, već da je čuo zvuk mitraljeza i pušaka iz šume tu večer.

U spisima je naveden zapisnik preslušavanja četvero svjedoka koji su naveli da su dana 28. travnja 1941. godine tijekom masakra vidjeli optuženika kod svoje kuće gdje je tovario đubre s još jednim susjedom iz sela.

Vojni sud je oslobodio Panića optužbe, navevši da je sud povjerovao njegovom iskazu te da se nije uvjerio o krivnji optuženog.

10.8. Martin Popović – Ustaša, prokazivač ¹⁴⁸

Presuda za Martina Popovića donesena je 7. srpnja 1945. godine. Popović je bio rođen u Kokincu 2. studenog 1890. godine. Po zanimanju je bio ratar te je bio oženjen i otac dvoje djece. Bio je nekažnjavan, a u pritvoru se nalazio od 9. lipnja 1945. godine.

Vojni sud ga je proglasio krivim po dvije točke optužnice. Pod točkom 1) navelo se da je odmah nakon preokreta 1941. godine dobrovoljno stupio u ustaški pokret i ostao član istoga sve do sloma NDH. Time je počinio kazneno djelo aktivnog ustaštva. Točka a) optužila ga da je prigodom hapšenja Srba iz njegova sela od strane zaštitara, kao starješina sela prijavio lokalnog Srbina da je četnik. Dotični je zatim protjeran s još par ljudi u Koprivnicu gdje su svi poubijani. Ovime je počinio kazneno djelo sudjelovanja u masovnom hapšenju stanovništva. Djelima iz navedenih točaka Popović se ogriješio pod točkom 1) o čl. 14., a pod točkom 2) o čl. 13. Uredbe o vojnim sudovima.

¹⁴⁸ HR DABJ-0331-DVSB, 1945., „Krivični spisi“, kut. 5., „Popović Martin“

Okrivljeni je priznao djelo navedeno pod točkom 1). Branio se da je u ustaše stupio kao i ostali iz njegova sela, pod prijetnjom lokalnog zbirnika da će oni koji ne pristupe biti otjerani izvan države ili poslani u logore na rad. Po mišljenju suda ovakva obrana je čista laž jer ustaški pokret, koliko god bio krvav, ipak nije samo zbog ne stupanja u pokret tjerao ljude u logore ili van države. Sud je takvu obranu smatrao neumjesnom te uzimajući u obzir druga djela i njegovo ostajanje u pokretu do propasti, smatra da je Popović stupio u pokret dobrovoljno. Za točku 2) Popović se branio da nije prijavio lokalnog Srbina zaštitarima već da su ga oni samo pitali je li Srbin bio u četničkom udruženju. Popović im je rekao da oni to ionako znaju jer su imali pisanu opomenu udruženja za neplaćanje članarine od strane Srbina. Sud nije vjerovao ovakvoj obrani već je smatrao da je kao seoski starješina i gorljivi ustaša, kako ga opisuju suseljnici, sigurno pomogao zaštitarima. Kao otegotnu okolnost sud je uzeo činjenicu da je Popović ostao u pokretu sve do sloma NDH. Osuđen je na kaznu lišenja slobode u trajanju od 15 godina i gubitak građanskih prava u trajanju od 10 godina.

Vojni sud II. JA je primio molbu za pomilovanje po Ukazu o općoj amnestiji i pomilovanju, no donosi odluku 30. rujna 1945. u kojoj odbija uvažiti istu.

Popović je uložio molbu, koju mu je Prezidijum Narodne skupštine FNRJ prihvatio 4. svibnja 1946. godine, da mu se djelomično oprostí kazna. Kazna mu je preinačena na lišavanje slobode u trajanju od 10 godina te gubitak građanskih prava u trajanju od 5 godina.

10.9. Jozo Sabolović – Dezerter NOV-a, ustaški špijun i Bobanovac¹⁴⁹

Vojni sud je presudu za Jozu Sabolovića donio 10. srpnja 1945. godine. Sabolović je rođen 28. siječnja 1928. godine u Tomašu gdje je i živio. Po zanimanju je bio ratar te je bio neoženjen. U pritvoru se nalazio od 19. svibnja 1945. godine.

Sud ga je proglasio krivim za slijedeća djela pod točkama od 1-4. Pod točkom 1) optužilo ga se da je početkom srpnja 1944. godine pobjegao iz bjelovarskog odreda JA svojoj kući u Tomaš, pa je time počinio djelo dezertiranja. Točka 2) navela je da se nakon dezertiranja povezao s lokalnim ustašama te se prebacio u Bjelovar gdje je ustaškom logorniku izdao brojno stanje, naoružanje, imena rukovodioca i taktike brigade „Matija Gubec“ i bjelovarskog odreda. Od tog trenutka povremeno je istog logornika obavještavao o kretanju jedinica JA. Ovime je počinio kazneno djelo

¹⁴⁹ HR DABJ-0331-DVSB, 1945., „Krivični spisi“, kut. 4., „Sabolović Jozo“

špijunaže u korist neprijatelja i izdaje NOB-a. Pod 3) optužilo ga se da je u srpnju 1944. godine stupio u 37. bojnu ustaške vojnice s kojom je kasnije kada je potpala pod bobanovu Crnu legiju otišao u Koprivnicu. Tamo je vršio stražu, patrolu i osiguranje na pruži Koprivnica – Križevac te sudjelovao u borbama s partizanima u Tomašu i Prokljuvanima. Tako je počinio kazneno djelo aktivnog ustaštva. Točka 4) se dijelila na a) i b). Pod a) je bio optužen da se nakon izlaska iz Crne legije dobrovoljno prijavio ustaškom stožeru u Bjelovaru i dobio dužnost osiguranja činovnicima Zempra, S njima je odlazio u okolna sela i oduzimao seljacima živežne namirnice, tukao ih, oduzimao im vino, opijao se i prolijevao vino. Pod b) se navelo da je oduzeo zajedno s ustašama u Orovcu lokalnom seljaku tri komada prekrivača. Tako je pod točkom 4) počinio kaznena djela masovnog mučenja stanovništva i pljačku narodne imovine. Dakle, djelima pod 4) se ogriješio o čl. 14, a djelima pod 2) i 3) o čl. 15 Uredbe o vojnim sudovima.

Okrivljeni je priznao da je počinio djela navedena u optužnici. Branio se da je dezertirao iz NOB-a zbog bolesti, a da se ustašama priključio jer su se i drugi upisivali. Sud je smatrao ovakvu obranu neumjesnom jer je kao vojnik NOV-a imao priliku da se javi liječniku svoje jedinice. U vezi pristupanja ustašama sud je smatrao da se mogao ugledati na one koji su pristupali NOV-u, a ne na najgore ustaše. Prilikom davanja izjave OZN-i nakon uhićenja, okrivljeni je priznao kako mu je stupanje u ustaše bilo ostvarenje želje. Za pljačku vina je pak izjavio da je bila rađena samoinicijativno, bez naređenja nadređenih. Osuđen je na kaznu prisilnog rada u trajanju od 3 godine i gubitak građanskih časti u trajanju od 5 godina.

Odlukom Vojnog suda 10. kolovoza 1945. godine Sabolović je pomilovan Ukazom o općoj amnestiji i pomilovanju te mu se oprostila kazna od 3 godine prisilnog rada.

10.10. Ivan Šestak – Ustaša i vođa propagande u Bjelovaru ¹⁵⁰

Presuda za Ivana Šestaka donesena je 9. srpnja 1945. godine. Šestak je rođen 3. rujna 1911. godine u Novigradu podravskom, a živio je u Bjelovaru. Po zanimanju je bio diplomirani pravnik i državni činovnik, bio je oženjen i imao je jedno dijete.

Vojni sud ga je proglasio krivim za 4 točke optužnice. Pod točkom 1) navelo se da je još za vrijeme Jugoslavije bio pripadnik poznatih profašističkih organizacija poput „Hrvatskog Junaka“ na čijim je sastancima redovito sudjelovao. Družio se licima koja su kasnije postala prvaci ustaškog pokreta

¹⁵⁰ HR DABJ-0331-DVSB, 1945., „Krivični spisi“, kut. 7., „Ivan Šestak“

u Bjelovaru te je s njima pripremao teren za dolazak fašista. Prilikom dolaska na vlast NDH pristupio je ustaškom pokretu. Primio je dužnosti pobočnika tabora, odnosno logora i stožera te ravnatelja i urednika ustaških listova „Nezavisna Hrvatska, „Bilogora“ i „Domovina“. Obnašao je dužnost voditelja razglasne postaje i bio je šef propagande u Bjelovaru. Ovim djelima je počinio zločin aktivnog ustaštva. Pod točkom 2) u kraćim crtama se navode isti zločini iz prve točke no zatim se pojašnjavaju pod slovima a),b),c) i d). Pod a) da je u svoj propagandi rad uključio velik broj seljaka iz okolice te inteligencije iz grada. Pod b) da je u navedenim listovima pisao članke i uvode u ustaškom duhu tako šireći fašističke ideje; nacionalnu, rasnu i vjersku mržnju; blatio NOP; hvalio ustaše i Nijemce te pravdao njihove zločine. Pod c) se opisalo kako je primivši dužnost voditelja razglasne postaje širio propagandu putem plakata i ostalih materijala. Pod d) da je organizirao svečane dočeke Bobana i ostalih ustaških prvaka te sve ustaške priredbe tabora, logora i stožera. Svim ovim djelima je počinio zločine organizacije, propagande i agitacije u službi neprijatelja. Pod točkom 3) navelo se da je sudjelovao u popisivanju imovine jednog trgovca iz Bjelovara koji je odveden u logor. Time je sudjelovao u masovnom iseljavanju i prisilnom odvođenju u logor stanovnika Jugoslavije. Točka 4) teretila ga je da je 8. travnja 1941. godine sudjelovao u pobuni 109. i 104. puka bivše Jugoslavenske vojske stvorivši zajedno s Makancem mogućnost za nesmetani ulazak pobunjenika u Bjelovar. Time je počinio zločin tjeranja naroda da preda oružje okupatoru. Svim navedenim djelima ovih točaka ogriješio se o čl. 13. i 14. Uredbe o vojnim sudovima.

Šestak je u cijelosti priznao sva djela navedena u presudi. Branio se da je u ustaški pokret stupio iz uvjerenja da će se Hrvati osloboditi srpske hegemonije. Za sudjelovanje pri popisivanju imovine se pravdao da je bio primoran od strane nadređenih. Sud je ovakvu obranu odbacio jer je smatrao da je Šestak svojim političkim radom očito odobravao ustašku vlast.

Sud ga je osudio na kaznu smrti strijeljanjem i trajan gubitak građanske časti. Pri dnu presude rukom je ispisano da je presuda odobrena od strane Višeg vojnog suda II. JA. 4. kolovoza 1945. godine. Podataka o datumu izvršenja kazna nad Šestakom nema.

11. Primjeri suđenja s Okružnog suda

Slijedeći slučajevi vođeni su na Okružnom sudu u Bjelovaru. Kao i kod Vojnog suda odabrao sam 10 primjera od kojih se neki spominju u ranijim poglavljima ovog rada. Prvo sam naveo kada je podignuta optužnica od strane javnog tužitelja te osnovne podatke o optuženiku. Dalje sam donio pregled zločinačkog djelovanja optuženika i zatim na temelju toga za što ga je optužnica teretila i o koji se zakon i njegove članke ogriješio. Zatim je opisana obrana optuženika, dokazni materijal ukoliko je postojao, iskazi svjedoka te mišljenje suda o obrani optuženika. U nastavku je navedena presuda, a naposljetku žalbe, molbe, presude Vrhovnog suda i pomilovanja ukoliko je slučaj uključivao nešto od navedenog.

11.1. Nikola Božičević – gradski načelnik Bjelovara¹⁵¹

Optužnica javnog tužitelja protiv Nikole Božičevića podignuta je 22. prosinca 1945. godine. Božičević je rođen 22. siječnja 1894. godine u Oštarijama. Po zanimanju je bio činovnik te je bio oženjen, ali bez djece. U trenutku podizanja optužnice se nalazio u pritvoru u istražnom zatvoru.

Odmah nakon osnutka NDH Božičević je pristupio ustaškom pokretu i obavljao poslove kao činovnik pri ustaškom stanu u Bjelovaru. Zatim je krajem svibnja 1941. godine postao ustaški tabornik za grad. U toj ulozi je imao odlučujuću riječ prilikom masovnih hapšenja i prisilnih iseljavanja Židova i Srba s područja grada jer je vodio sastavljanje popisa po kojima su se zločini vršili. Na jesen 1941. godine nagovarao je Milutina Margetića iz Velikih Sredica da kao duhovni vođa Srba u okolici uvjerava iste da pređu na katoličku vjeru. Od 12. kolovoza 1941. godine je postao gradski načelnik Bjelovara. Od tog trenutka pojavljivao se u ustaškoj uniformi s revolverom te je nastavio teroriziranje stanovništva prijetnjama o otkazima i odvođenju u logore. Uz dužnost gradskog načelnika vršio je i dužnost glavnog povjerenika Ravnateljstva za Ponovu u Zagrebu. Time je imao glavnu riječ u rasprodaji opljačkane židovske i srpske imovine koja se sakupljala u židovskom hramu u Bjelovaru. Dopuštao je raznim visokim ustaškim funkcionerima da uzimaju tu imovinu bez naplate dok je siromašnim slojevima uskraćivao prodaju. Takvo ponašanje je izazvalo reakciju ustaških vlasti koje su ga ukorile, a potom i uhapsile na 24 sata. Pušten je intervencijom visokih ustaških ličnosti nakon čega je odmah nastavio svoju dužnost kao načelnik grada. Prilikom dolaska VRP-a u Bjelovar na jesen 1942. godine Božičević im se odmah stavio na raspolaganje te s njima vršio prokazivanje i optuživanje bjelovarskih građana. To je dovelo do

¹⁵¹ HBJ-0091-OSB 1945., krivični spisi KZ, kut. 347, "Božičević Nikola i Vujičić Matija"

masovnih hapšenja građana, njihovog vođenja pred Pokretni prijeviki sud te brojnih smrtnih presuda. Kao poseban primjer takvog prokazivanja može se navesti slučaj dr. Ante Kamenara koji je bio poznati pobornik NOP-a. Božičević ga je prijavio tadašnjem državnom tužiteljstvu. Iako je Kotarski sud oslobodio Kamenara od optužbi, Božičevićeva optužba je stvorila hajku protiv njega te je 1942. godine odveden u Jasenovac gdje je bio i ubijen. Slična situacija dogodila se prilikom uhićenja još dvoje pobornika NOP-a, Steve Šabića i Julija Ekerera. Ekererova supruga je otišla moliti velikog župana Omerovića da joj se suprug oslobodi, no Božičević je naknadno intervenirao kod Omerovića i rekao da će ga držati krivim ako ih oslobodi i oni počine djela protiv ustaša. Oboje uhićenika su smrtno stradali u Jasenovcu. Tijekom neustanovljenog dana 1942. godine Božičević je odbio zahtjev Židova zarobljenih u logoru u kući Breyer da uzmu odjevne predmete i gunjeve iz svojih kuća. U tom logoru nalazili su se stari, bolesni i nemoćni ljudi koji su bili prisiljeni spavati na podovima zbog ove odluke, što je dovelo do toga da su trojica zarobljenika počinila samoubojstvo. Kroz 1942. godinu Božičević je sudjelovao u krađi privatne imovine građana odbjeglih u NOP, koju je zatim predavao VRP-u na korištenje.

Optužnica na okružnom sudu teretila ga je za zločine navedene pod 9 točaka. Pod točkom a) navelo se da je u vrijeme rata stupio u političku suradnju s neprijateljskim vlastima te stupio u njihovu službu. Točka b) iznijela je da je u vrijeme rata kao organizator sudjelovao u masovnom hapšenju i prisilnom iseljavanju stanovništva u koncentracijske logore. Pod c) je bio optužen da je sudjelovao u pljački privatne imovine kao organizator i naredbodavac. Točkom d) je bio optužen da je kao organizator sudjelovao u hapšenju građana s posljedicom smrti. Točka e) navela je da je tijekom rata sudjelovao kao pokretač pri prijavljivanju i prokazivanju stanovnika Jugoslavije, s posljedicom hapšenja, odvođenja u logor i konačno smrti. Pod f) se ponovilo da je sudjelovao pri otpremanju u koncentracijske logore s posljedicom smrti za žrtve. Točka g) optužila ga je u ulozi naredbodavca sudjelovao u provođenju mjera terora čije su posljedice bile mučenje i smrt stanovnika Jugoslavije. U točki h) se opet ponovilo da je sudjelovao u pljački privatne imovine stanovnika Jugoslavije. Posljednja točka pogrešno je navedena opet kao točka h) te se u njoj navelo da je u vrijeme rata sudjelovao kod prisilnog prekrštavanja stanovnika.

Dakle pod točkama optužbe a), b), c), d), f), h) i h) se ogriješio o čl.3 toč.3 Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države, dok se pod točkom a) ogriješio i o toč.6. istog članka. Za točke e)

i g) nije bilo navedeno o koji članak se ogriješio, no po njihovom opisu može se zaključiti da je to bio čl.3.toč.3.

Prilikom usmenog pretresa na sudu optuženi Nikola Božičević se branio da se ničega ne sjeća uslijed bolesti zbog koje je postao duševno poremećen. Međutim sud je naveo njegovo iskaz na saslušanju kod Javnog tužioca od 21. studenog 1945. godine gdje se branio na slijedeći način. Izjavio je da je stupio u ustaški pokret jer mu je obećano da će mu se priznati sve godine obavljanja službe. Naveo je da se sukobio s ustaškim stožernikom Stjepanom Pižetom oko progona Židova i Srba, zbog čega je Pižeta podnio prijavu protiv njega. Iz tog razloga je bio smijenjen s položaja i zatim mimo svoje volje postavljen za gradskog načelnika. Tvrдио je da nema veze s iseljavanjem stanovništva tijekom svoje dužnosti tabornika te da je prodaju ukradene imovine istih vršio posebni odbor određene od strane bivšeg gradonačelnika Mankanca. Priznao je da je možda prodavao doznake siromašnom stanovništvu kako bi mogli kupiti sitne pokretnine iseljenih Židova i Srba iz židovskog hrama. Za uhićenje od strane ustaških vlasti naveo je da se dogodilo zbog njegova protivljenja rušenju pravoslavne crkve u Bjelovaru. Tvrдио je da se ne sjeća podizanja bilo kakve optužbe protiv Kamenara te da nije komunicirao s Omerovićem u vezi Eker i Šabića. Dalje u iskazu je naveo da je potpisao molbu za puštanje Ivana Matačića iz Jasenovca nakon čega je isti oslobođen. Također je rekao da su zatvorenici u kući Breyer imali jastuke i gunjeve te da se ne sjeća nikakvih samoubojstava, niti da je nagovarao Milana Margetića na prekrštavanje pravoslavaca.

Kao sastavni dio obrane navelo se da je optuženik duševno bolestan, pri čemu je dostavljena potvrđnica iz bolnice Vrapče u kojoj se ustvrdilo da se isti otpušta kao neizliječen te da je duševno bolestan. Sud je odredio trojicu liječnika koji su trebali ustanoviti stvarno stanje optuženika. Oni su došli do zaključka da je Božičević smušen, ali ne i duševno bolestan.

Sud je preslušavanjem svjedoka Roberta Vagnera, Franje Budrovića, Ivane Knitl, Tome Cvetkovića, Steve Mavrina, Helene Berkeš, Ivana Dorčića, Štefanije Eker i Milana Margetića ustvrdio krivnju optuženika. Sud nije uvažio obranu da je imenovan gradskim načelnikom mimo volje nakon sukoba s Pižetom jer je smatrao da optuženik ne bi mogao dobiti tu poziciju bez odobrenja stožernika Pižete kao centralne ličnosti u cijeloj župi. Također se navelo da njegov rad tijekom obnašanja dužnosti ne ukazuje na nevoljkost preuzimanja pozicije. Sud je iskaze svjedoka smatrao dovoljnom potvrdom za Božičevićevu ulogu pri iseljavanju stanovništva i sklopu dužnosti

tabornika i načelnika. Uz iskaze svjedoka, akti državnog Ravnateljstva za Ponovu NDH su pokazali da je optuženik imenovan upraviteljem opljačkane imovine te ni tu obrana nije priznata. Svjedoci su potvrdili vezu Božičevića s VRP-om uz što je sud dodatno smatrao da VRP-ovci kao stranci u gradu bez Božičevića ne bi mogli tako efikasno obavljati svoj rad. Za optužbu protiv Kamenara postoje zapisnici Kotarskog suda u Bjelovaru u kojima se vidi da je Božičević osobno podnio prijavu. Za utjecaj na Omerovića sud je povjerovao iskazu Štefanije Eker za koji je navedeno da je vrlo precizan i određen te da je Božičević morao znati kakva sudbina očekuje dvojicu uhićenika. Sud je također uzeo u obzir spis dostavljen od strane Odbora NF-a za grad Bjelovar u kojem se opisuje karakter optuženika kao teškog zločinca te za kojeg se svi članovi odbora slažu da zaslužuje „štrik“. Za ostale zločine sud je povjerovao navodima svjedoka te je za sve točke optužbe smatrao Božičevića krivim.

Nakon obrane sud je naveo da je optuženik u najcrnijim danima NDH bio važna politička i upravna ličnost te da mu je krivnja dokazana za sve točke optužnice. Imajući u vidu težinu njegovih djela sud je smatrao da je jedina primjerena kazna smrtna.

Presuda

Sud je na temelju postupka donio presudu 16. veljače 1946. godine i proglasio Nikolu Božičevića krivim za sve točke optužnice. Osuđen je na kaznu smrti vješanjem, trajnim gubitkom svih građanskih i političkih prava te na konfiskaciju cjelokupne imovine.

Žalba i presuda Vrhovnog suda

Nikola Božičević je podnio žalbu na odluku Okružnog suda na koju je Vrhovni sud Hrvatske odgovorio 1. ožujka 1946. godine. Dokument je vrlo teško čitljiv, no da se iščitati da je optuženik ponovio istu obranu kao i na prvostupanjskom sudu te ju Vrhovni sud nije uvažio. Ipak, sud ga je djelomično oslobodio točke optužbe pod kojom ga se teretilo da je kriv za samoubojstva trojice Židova u kući Breyer. Za sve ostalo sud je smatrao da težina njegovih djela nema nikakvog opravdanja. Potvrđena je presuda Okružnog suda.

Nikola Božičević je zbog svojih zločina obješen 12. travnja 1946. godine u 21 sat navečer. Zatražio je sastanak sa suprugom prije izvršenja kazne no nema zapisa o tome je li mu isto omogućeno. Pogubljenju su bili prisutni samo oni kojima je to bila službena dužnost. Božičević je pokopan na groblju Sv. Andrije u Bjelovaru.

11.2. Vendelin Gassman – Franjevac i špijun u službi Gestapa¹⁵²

Optužnica protiv Vendelin Gassmana podignuta je 13. listopada 1945. godine. Gassman je rođen 12. srpnja 1914. godine. Po narodnosti je bio Nijemac, a po zanimanju svećenik franjevac koji je završio bogoslovni fakultet te je služio vojsku. U trenutku podizanja optužnice nalazio se u istražnom zatvoru.

Vendelin Gassman potekao je iz njemačke obitelji iz Vojvodine te je još za vrijeme rata odgajan u fašističkom duhu. Provodio je vrijeme u raznim samostanima u Njemačkoj gdje je studirao bogoštovlje i postao odlučni simpatizer Hitlerizma. Od 1939. godine održavao je prisne veze s protunarodnim fašističkim elementima, posebno s članovima „Kulturbunda“ među kojima su bili mnogi poznati petokolonaši. Okrenuo je leđa svojoj domovini i na uskrš 1941. godine, nakon upada Nijemaca u zemlju, održao misu u Popovači gdje je glorificirao oslobođenje od strane Nijemaca i ustaša. Pozivao je narod da se pridruži ustašama i zagovarao prijateljske odnose s fašistima. Naglašavao je da Hrvati moraju biti zahvalni istima zbog svoje konačno stečene slobode. Koristeći svoje poznavanje ljudi i terena kotara Đurđevac stupio u kontakt s Gestapom u Bjelovaru i prihvatio zadatak da radi kao obavještajac. Javljao je sve što zna o partizanima, njihovom kretanju i aktivistima, te je organizirao široku špijunsku mrežu po cijeloj Podravini koja se uglavnom sastojala od ženskih lica. Te žene su njemu dojavljivale podatke o kretanju partizana, njihovom broju i putevima kojima se koriste, što je on dalje prenosio Gestapu. Nepoznatog datuma 1943. godine po zadatku Gestapa saznao je da je Ivan Megec predsjednik NOO-a u Sirovoj Kataleni i prijavio ga oficirima Gestapa. Optužio ga je da terorizira narod, zbog čega je Megec bio uhapšen i zatvoren u Bjelovaru te ubijen. Kroz svoju špijunsku mrežu prikazivao se kao simpatizer NOP-a i time saznao mnoge podatke o aktivnim suradnicima istoga. Te ljude je zatim prijavio Gestapu u Bjelovaru. Time je došlo do uhićenja Bogdana Golmajera, Mije Magića (s čijom ženom je Gassman imao spolne odnose) i trgovca Grinfelda koji su odvedeni u Jasenovac odakle se nisu vratili osim Golmajera.

Optužnica ga je teretila za 4 točke. Pod točkom a) navelo se da je počinio djelo propagande u korist strane države koja se nalazi u ratu s Jugoslavijom. Pod točkom b) da je počinio špijunažu u korist neprijatelja odajući mu podatke koji po svojem sadržaju predstavljaju posebno čuvane državne i vojne tajne. Točka c) navela je da je počinio zločin prokazivanja s rezultatom hapšenja i smrti

¹⁵² HBJ-0091-OSB 1945., krivični spisi KZ, kut. 344, "Vendelin Gassman".

stanovnika Jugoslavije. Pod d) da je izvršio ratni zločin prokazivanja kao funkcioner terorističkog aparata okupatora s rezultatom hapšenja, odvođenja u logor i smrti stanovnika Jugoslavije.

Ovim djelima počinio je pod točkom a) zločin iz čl.3.toč.9, pod b) zločin iz čl.3.toč.10., a pod dijelom c) i d) zločin iz čl.3.toč.3 Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države.

U izjavama pred OZN-om i Javnim tužiocem optuženi Gassman priznao je da je bio odgajan u njemačkom duhu od malih nogu. Potvrdio je da je studirao Njemačkoj gdje je 1939. godine završio bogoslovni fakultet. Priznao je i to da je simpatizirao nacional-socijalizam, štoviše da su se te simpatije povećale kada je vidio njemački oporavak pod vodstvom nacista. Porekao je da je ikada bio član Kulturbunda iako je njegova cijela obitelj sudjelovala u društvu. Unatoč tome potvrdio je da je održavao prisne veze s mnogim članovima toga društva. Posebno je imao dobre odnose s braćom Gold iz Popovaće, poznatim petokolonašima. Pri ispitivanju je također priznao da je održavao misu na Uskrs nakon upada neprijatelja u zemlju te da je pozivao narod da preuzme vlast i stupa zajedno s ustašama. Potvrdio je sve svoje izjave s mise koje su navedene u optužnici. Sud je naveo da se njegove riječi na toj misi ne mogu objasniti kao nesvjesno i besciljno prikazivanje tadašnjeg stanja u državi, već se moraju shvatiti kao politički akt u korist okupatora. Gassman je priznao u cijelosti navode da je organizirao špijunsku mrežu koja se sastojala od ženskih lica, da je prikupljao podatke o partizanima te da je te podatke dostavljao Gestapu. Sud je smatrao ovakvo djelovanje u vrijeme samog početka partizanskog pokreta kao izvanredno teško i opasno. Optužbu prokazivanja Ivana Megeca Gassman je priznao u cijelosti, ali da nije znao da će dotični biti ubijen. Sud je bio mišljenja da je Gassman trebao kao intelektualac biti svjestan svojih postupaka i njihovih posljedica. Priznao je i da je vršio prokazivanje partizanskih simpatizera i aktivista i to onih najaktivnijih po njegovu mišljenju.

Presuda

Presuda Okružnog suda u Bjelovaru za Vendelin Gassmana donesena je 7. prosinca 1945. godine. Sud ga je proglasio krivim za sve točke optužnice pod a), b), c) i d). Optuženi se branio tako da je rekao da su priznanja koja je dao pri saslušanju na OZN-i bila iznuđena zlostavljanjem te da je tijekom davanja izjava pred Javnim tužiteljem bio u strahu. Kako je sam rekao, na saslušanju kod OZN-e je bio malo zlostavljan, ali kod Javnog tužitelja nije uopće. Sud je ovdje naveo da je notorno poznato da ako je optuženik bio zlostavljan na prvotnim ispitivanjima, uvijek povuče priznanje i objasni stvarnu situaciju kod javnog tužioca. Kako je od izjave kod OZN-e do saslušanja kod

javnog tužioca prošlo 6 dana sud je smatrao da se Gassman nije imao više čega bojati. Uz to obje izjave su bile vrlo detaljne što je sud uzeo kao naznaku da nije bio u strahu te da su obje dane izjave bile u potpunosti istinite. Priznao je sve osim djela navedena pod točkom c) i d). Z točku d) naveo je da je intervenirao u korist uhapšenika no da je to bilo uzaludno. Unatoč priznanju za djela a) i b), optuženi je naveo da se ne osjeća krivim za njih. Za svoju obranu Vendelin Gassmana je naveo 6 svjedoka. Oni su svojim izjavama potvrdili da je Gassman dolazio kod jednog od njih doma gdje su i partizani često svraćali, no nijedan od tih partizana nije stradao; da je prenosio pisma za jednog od svjedoka koji je bio u partizanima; da je jednom prilikom bio izvučen iz vlaka od strane Nijemaca; te da je Gassman iz pritvora pokušao bijeg zbog straha od strijeljanja zbog povezanosti s Gestapom. Sud je smatrao da druge svjedoke koje je optuženi naveo nije potrebno saslušati, jer ono što je dokazano ni jedan svjedok ne bi mogao opovrgnuti, pa bi daljnje saslušanje samo odugovlačilo postupak. Gassman je osuđen na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanskih prava, te konfiskaciju imovine.

Žalba i presuda Vrhovnog suda, molbe

Gassman je uložio žalbu na presudu prvostupanjskog Okružnog suda 9. siječnja 1946. godine. U njoj je naveo da kao mladić nije imao izbora oko uvjeta svog obrazovanja te da njegov odlazak u Njemačku nije bio njegova odluka. Kao svjedoka ovakvog stanja naveo je jednog franjevca iz samostana u Trstu. Dalje je izjavio da je mislio da ne mora dokazivati da su katolički kler, a pogotovo redovnici, bili trn u oku Hitleru. Da je posve suprotno s njegovom prirodom kao redovnika da odobrava nacional-socijalizam. Kao dokaz ovih tvrdnji priložio je dva lista pisanih u Franjevačkom provincijalatu u Zagrebu. Ta dva lista su navela da Gassman nikada nije zalazio među Nijemce u Varaždinu te da je najodlučnije ustajao protiv Hitlera. Također se navodi kako njegova braća u samostanu nisu nikada prezali pred njim kritizirati Hitlera ili naciste te da on s tim nije imao problema. Dalje je u žalbi negirao bilo kakve poruke u podršku nacista ili ustaša na stanovitoj misi nakon Uskrsa. Za slučaj suradnje s Gestapom branio se na način da je rekao da je tako postupio samo iz straha te da im je odavao samo one podatke za koje je bio siguran da ih već znaju. Kao dokaz tome priložio je imena ljudi za koje je znao da su partizanski aktivisti no nisu nikada bili uhapšeni niti maltretirani. Negirao je i djelo prokazivanja Ivana Megeca. Kao dokaz svog pomaganja mnogim ljudi koji su bili u vezi s partizanima naveo je šestero svjedoka. Na kraju

žalbe izrazio je da smatra kaznu smrti preteškom te zahtijeva da mu Vrhovni sud uvaži molbu i da ga se kazni vremenskom kaznom.

Vrhovni sud je 12. veljače 1946. godine donio rješenje po kojemu se žalba uvažila te se postupak vratio na prvostupanjski proces na ponovnu raspravu i presudu. Vrhovni sud je uvažio dokaze koje je Gassman predstavio u žalbi. Također je uzeto u obzir da je njegovo priznanje bilo izrečeno u stanju straha. Sud je naveo da „Nijedan svjedok preslušan u postupku nije iskazao ništa zla na teret optuženika, tako da se presuda osniva na samom priznanju, koje je on dao u pripremnom postupku. Ali priznanje optuženika nije drugo nego dokaz, koji je kao i svaki drugi dokaz podvrgnut ocjeni suda po pitanju istinitosti činjenica, na koje se on odnosi. I jasno, potpuno i detaljno priznanje, premda daje dovoljno osnova za pretpostavku, da je optuženik izvršio dotično djelo, nikad nije apsolutni dokaz, da bi se na njegovom samom osnovu mogla izreći kondemnatorna presuda, u koliko sud ne steče uvjerenje, da je to priznanje istinito. Stoga je dužnost suda, da se provjeri istinitost priznanja i da preduzme pribiranje daljih takozvanih kontrolnih dokaza, pogotovo u slučajevima, kao što je ovdje, kada optuženik navodi, da njegovo priznanje nije potpuno istinito iznoseći činjenice na potkrjepu tih navoda.“ Sud je odlučio da se navedeni svjedoci koje je Gassman predstavio moraju preslušati kako bi se stekao daljnji uvod u krivnju optuženog. Također je odredio da se trebaju preslušati određeni preživjeli logoraši, pregledati spisi za slučaj Ivana Megeca kod javnog tužitelja, utvrditi točno vrijeme kada je Gassman stupio u suradnju s Gestapom te sakupiti karakteristike optuženika.

Okružni sud u Bjelovaru je ponovio proces i donio presudu 3. listopada 1946. godine u kojoj je donio istu odluku i presudio Gassmanu na kaznu smrti vješanjem. U razlozima navedenim za ovakvu odluku potvrđena su sva mišljenja suda s prvotnog procesa. Sud je stekao dojam da bilo kakva dobra djela koja je Gassman počinio ne mogu prevagnuti nad njegovim zločinima kojih je bilo mnogo i koji su imali teške posljedice.

Vrhovni sud je zatim opet zaprimio žalbu od strane Gassmana na novu presudu okružnog suda, no ovaj put ju Vrhovni sud odbija 5. studenog 1946. godine i potvrđuje smrtnu kaznu za optuženika. U presudi je opisano da je ponovljeno suđenje na Okružnom sudu pribavilo sve svjedoke i spise kako je Vrhovni sud odredio te da njima nije oborena činjenica da su nevini ljudi stradali zbog špijunaže, a kako je Gassman bio jedan od tih špijuna logično je da sudjelovao kod prijavljivanja. Sud je stekao uvjerenje da je Gassman dobrovoljno pristao na špijunski rad za Gestapo jer je

priznao da je radio za njih, ali i time što nije ništa poduzeo da zatraži premještanje kako bi se odmaknuo od Gestapa. Nadalje je Gassman svojom obranom da je intervenirao za uhapšene upravo potvrdio da je imao povjerenje Gestapa jer je svojim vlastitim riječima u uloženoj žalbi napisao „...intervencije nisu mogli činiti oni, koji su i sami bili pred njima / t.j. gestapovcima/ sumnjivi...“. Sud je naveo kako je Gassman vlastitim priznanjem dobio pismo od strane partizana u kojemu se franjevcima zabranio obilazak sela zbog njihove uloge kao špijuna. Unatoč tome Gassman je nastavio obilaziti oslobođena sela. Kao dodatan dokaz krivice sud je uzeo njegov pokušaj bijega iz pritvora narodnih vlasti. Vrhovni je sud samo preinačio kaznu smrti vješanjem u kazni smrti strijeljanjem.

Zatim je 25. studenog 1946. godine odbijena molba za pomilovanje koju je Gassman podnio. Zatražio je da mu se pozove svećenika prije izvršenja kazne. Smrtna kazna strijeljanjem nad Vendelin Gassmanom je izvršena 28. studenog 1946. godine u 18 sati.

11.3. Franjo Hegeduš – narodni zastupnik i član ustaškog sabora¹⁵³

Optužnica javnog tužitelja (za vijeće suda za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj) protiv Franje Hegeduša podignuta je 7. kolovoza 1945. godine. Rođen je 2. kolovoza 1896. godine u Lalićima. Nema navoda o zanimanju već samo da posjeduje 10 jutara zemlje, kuću te gospodarske zgrade. U trenutku podizanja optužnice Hegeduš se nalazio u istražnom zatvoru.

Hegeduš je sredinom veljače 1942. godine prihvatio poziv od strane ustaških vlasti na ulazak u Sabor u Zagrebu. Kroz cijelu godinu je prisustvovao na zasjedanjima sabora. Stupanjem u ustaški sabor dobio je poziv 23. veljače 1942. godine za sastanak s Pavelićem. Na tom sastanku Pavelić ga je tražio da u ime HSS-a prisno i iskreno surađuje s ustašama. Na jesen 1944. godine Hegeduš je pozvan na sastanak s predstavnicima NOP-a ali je odbio suradnju s istima.

Optužnica ga je teretila za samo jednu točku, da je politički na vidljivom mjestu surađivao s pomagačima okupatora i tako slabio otpornu snagu NOB-a.

Ovim djelima ogriješio se o čl.2.toč.1. Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj.

Optuženi Hegeduš branio se na slijedeći način. Priznao je da je sudjelovao u saboru u Zagrebu te da ga je Pavelić pozvao na suradnju s ustašama u ime HSS-a. Unatoč tome tvrdio je u sabor ušao

¹⁵³ HBJ-0091-OSB 1945., krivični spisi KZ, kut. 350, “Dr. Luka Starčević I dr.”

pod pritiskom i silom te da tamo nije obavljao nikakvu funkciju. Naveo je da je čitavo vrijeme živio u svom selu Lalići i da je od početka surađivao s NOP-om, ali nije otišao u šumu zbog lošeg zdravlja. Za potvrdu ovih navoda sud je dobio pismene izjave NO-a sela Lalići, Stanića i Visova. Sud je ipak smatrao da je unatoč tome trebao odbiti ulazak u Pavelićev Sabor. Za odbijanje službenog pristupanja NOP-u prilikom njihova poziva, Hegeduš se branio da je jednostavno bio vjeran politici koju je vodio dr. Maček.

Presuda

Presuda Okružnog suda donesena je 17. kolovoza 1945. godine. Hegeduš je osuđen na prisilni rad u trajanju od 2 mjeseca te na gubitak nacionalne časti u trajanju od 6. mjeseci. U kaznu prisilnog rada mu se uračunalo vrijeme koje je proveo u istražnom zatvoru od 14. lipnja 1945. godine. Kako je presuda donesena tri dana nakon puna dva mjeseca pritvora, Hegeduš je na dan presude i oslobođen.

Zanimljivo je da je Franjo Hegeduš nastavio s političkim radom nakon osude. Početkom 1946. godine izabran je za člana Kotarskog narodnog odbora. Na izborima za Ustavotvorni sabor Narodne Republike Hrvatske 10. studenog 1946. godine postao je zastupnik.¹⁵⁴

11.4. Srećko Jandrašić st. – gostioničar¹⁵⁵

Optužnica javnog tužitelja (za vijeće suda za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj) protiv Srećka Jandrašića st. podignuta je 20. srpnja 1945. godine. On je rođen 3. veljače 1885. godine u Bjelovaru gdje je i boravio. Po zanimanju je bio gostioničar te je bio oženjen i imao dvoje djece. Za vrijeme podizanja optužnice nalazio se u istražnom zatvoru.

Jandrašić je prilikom osnutka ustaške države odmah pristupio u ustaški pokret i ostao njegovim članom sve do oslobođenja zemlje. Godine 1941. je iskoristio iznimno loš položaj Židova Krausa u gradu te je kupio cijeli inventar njegove kavane za 70 000 dinara, nakon čega je Kraus bio odveden u sabirni logor. Mjesec dana prije oslobođenja NDH Jandrašić je donirao velikoj župi Bilogora 50 000 kuna za izgradnju aerodroma. Tijekom cijelog rata je u svojoj gostionici vodio razgovore s njemačkim i ustaškim oficirima te ostalim gostima govorio da će Njemačka pobijediti u ratu.

¹⁵⁴ RADELIĆ, *Sudbina pristaša HSS-a u Hrvatskoj 1945.-1950.*, 82-83.

¹⁵⁵ HBJ-0091-OSB 1945., krivični spisi KZ, kut. 340., "Jandrašić Srećko".

Optužnica ga je zbog ovih djela teretila pod 4 točke. Pod točkom a) da je učestvovao u izdajničkoj političkoj organizaciji koja je slabila otpornu snagu NOB-a. Točka b) navela je da je razgrabio imovinu osoba progonjenih po okupatoru. U točki c) teretilo ga se da je dobrovoljno privredno pomagao okupatora i njegove pomagače. U zadnjoj točki d) da je vršio propagandu u korist okupatora i njegovih pomagača.

Ovim djelima ogriješio se pod a) o čl.2.toč.8., pod b) o čl.2.toč.4, pod c) o čl.2.toč.7., a pod d) o čl.2.toč.2. Odluke o zaštiti nacionalne časti.

Optuženi se branio na slijedeći način. U potpunosti je negirao pristupanje ustaškom pokretu. Ta točka optužnice navedena je zbog zapisnika njegova saslušanja kod OZN-e od 17. srpnja 1945. godine. Jandrašić je naveo da zbog straha, bolesnog srca i općenitog uzrujanog stanja nije znao što potpisuje, a sam zapisnik nije ni mogao pročitati jer nije imao naočale prilikom ispitivanja. Sud je ovoj obrani povjerovao pa ga je u presudi oslobodio optužbe aktivnog ustaštva. Jandrašić je priznao da je kupio inventar Krausove kavane nakon čega je Kraus odveden u logor, ali je naglasio da ga je kupio direktno od Krausa putem kupoprodajnog ugovora, a ne od države. Time je Jandrašić smatrao da se nije okoristio njegovim lošim položajem kao Židova. Sud je ovakvu obranu odbacio kao neumjesnu. Nije bilo bitno je li sklopio s Krausom kupoprodajni ugovor kada se on već tada nalazio u nepovoljnom položaju kao Židov što dokazuje njegovo odvođenje u logor te „bagatelna“ cijena po kojoj je Jandrašić kupio inventar. Jandrašić je priznao da je dao 50 000 kuna za izgradnju aerodroma, no da je to učinio samo zato što su i svi ostali građani davali donacije. Sud je ovakvu obranu odbacio kao neosnovanu i naivnu. Po pitanju širenja propagande u svojoj gostionici Jandrašić se branio da je samo jednom prilikom neki njemački oficir rekao da će Nijemci pobijediti što je Jandrašić tada potvrdio. Niti ovakvo objašnjenje sud nije uvažio. Navelo se da je notorno da su u gostionici optuženika bili mahom njemački i ustaški oficiri te da je Jandrašić vjerno služio režimu. Kao olakotnu okolnost sud je uzeo u obzir djelomično priznanje, a kao otegotnu njegovu vjernu službu režimu.

Presuda

Presuda za Srećka Jandrašića donesena je 24. srpnja 1945. godine. Kako je ranije navedeno oslobođen je optužbe za aktivno ustaštvo, a za ostale zločine dodijeljena mu je slijedeća kazna. Lišavanje slobode s prisilnim radom u trajanju od 2 godine, gubitak nacionalne časti u trajanju od 5 godina te konfiskacija cjelokupne imovine koju je stekao poslije 10. travnja 1941. godine.

Jandrašić je pušten na slobodu 17. rujna 1945. godine Ukazom o općoj amnestiji i pomilovanju. Od tog dana mu se krenula brojati kazna gubitka nacionalne časti koju je odslužio do kraja do 26. listopada 1950. godine što se vidi iz potvrde Okružnog suda.

11.5. Franjo Kaurić – tajnik ustaškog stožera u Bjelovaru¹⁵⁶

Optužnica javnog tužitelja protiv Franje Kaurića podignuta je 19. prosinca 1945. godine. Rođen je 3. studenog 1911. godine u Gornjem Bukovcu te je vršio službu privatnog činovnika. Bio je oženjeni otac jednog djeteta, a prije rata boravio je u Velikoj Trnavi u blizini Daruvara. U trenutku podizanja optužnice Kaurić se nalazio u pritvoru u istražnom zatvoru.

Već prije 10. travnja 1941. godine Kaurić je bio član srednjoškolskog pravaškog društva „Kvaternik“, a kasnije se pridružio i hrvatskim križarima. Također je u vrijeme prije uspostave NDH održavao tijesne veze s dr. Milom Budakom, Antom Štitićem i Stjepanom Ramljakom među ostalima. Često je odlazio u Zagreb na sastanke s fašistima i prenosio njihove informacije lokalnom stanovništvu u Velikoj Trnavi i tako pripremao teren za njemačku okupaciju i uspostavu ustaške vlasti. Nakon osnutka NDH, 12. travnja 1941. godine u glavnom ustaškom stanu u Zagrebu je primio dužnost ustaškog povjerenika za Hercegovac. Stupivši na tu dužnost krenuo je po okolnim selima vrbovati stanovništvo u ustaški pokret, često pod prijetnjom smrti. Na taj način je prisilio stotinjak ljudi iz svog kraja da stupe u pokret. Krajem travnja 1941. godine je položio ustašku prisegu i zatim postao tabornik ustaškog tabora Hercegovac.

Tada je 28. travnja 1941. godine saznao da se Josip Halamka iz Hercegovca nalazi u zatvoru u Bjelovaru na što je odmah automobilom otišao u Bjelovar i preuzeo zatvorenika. Na Kaurićevu zapovijed lokalni ustaša je Halamku tukao kundakom po glavi dok nije pao u nesvijest od ozljeda. Kaurić ga je zatim predao Vojnom sudu u Bjelovaru gdje je Halamka oslobođen optužbi, no kasnije je ipak upućen u koncentracijski logor Danica. Istog je dana Kaurić naredio hapšenje oko 80 Srba i Čehoslovaka iz Hercegovca koje je preslušavao i zlostavljao. Tom prilikom su jednom lokalnom Srbinu slomili dva rebra zbog čega je morao biti odvezen u bolnicu. Nakon nekoliko dana Kaurić je oslobodio zatvorenike zbog pomanjkanja dokaza. Kaurić je nastavio s organizacijom ustaške mreže po okolici i do rujna iste godine sakupio oko 600 novih članova ustaškog pokreta te formirao ustašku pripremnu bojnu. Uz organizaciju pokreta predvodio je zapljenu novca i inventara Češkog doma u Hercegovcu. Nakon toga je dobio mjesta tajnika ustaškog stožera Bilogora u Bjelovaru.

¹⁵⁶ HBJ-0091-OSB 1945., krivični spisi KZ, kut. 345, “Kaurić Franjo, Mijić Marko i dr.”

Na toj poziciji će ostati sve do srpnja 1942. godine, a pred kraj svoje službe primiti će dužnost stožernog pobočnika ustaškog stožera Bilogora. Nakon primanja dužnosti tajnika ustaškog stožera Kaurić je zajedno sa stožernikom Pižetom i još nekoliko ustaša otišao u Podgarić da pronađu leševe 7 ustaša ubijenih od strane partizana. Za tu priliku su uhitili veći broj Srba i Čeha iz okolice i natjerali ih da idu s njima te im prijetili da će ih ubiti ukoliko partizani na njih ispale i jedan metak. Iako se partizanski napad nije dogodio svi uhićenici su nakon toga odvedeni u Bjelovar u zatvor te su Srbi bili posebno zlostavljani. Dana 16. ožujka 1942. godine organizirao je akciju s pripremnom bojnom tabora Gudovac u selu Sibenik zbog prijava da Srbi iz sela odlaze u šumu i kopaju bunkere za partizane. Pod vodstvom Kaurića ustaše su opkolili selo u stanju pijanstva i zatim otvorili vatru na lokalnog Srbina koji je hranio stoku na svom posjedu. Zatim su pohapsili gotovo sve Srbe u selu i povelili ih prema seoskoj školi dok su ih putem tukli, čupali im brkove, vezali ih konopima, bacali u blato te zlostavljali žene. Svaki uhićenik je doveden pred Kaurića koji bi ih tjerao da priznaju da pomažu partizanima, da imaju oružje itd. Jednom Srbinu Raliću je „opsova mater cigansku i srpsku“ i naredio ustašama da ga isprebijaju kundacima. Svi ostali uhićenici bi nakon saslušanja bili dovedeni natrag među ostale ustaše koji su ih tjerali da se međusobno tuku i mučili ih na razne načine. Nakon završetka ovog terora ustaše su ukrali 11 konjskih kola. Na proljeće 1942. godine Kaurić je imenovan povjerenikom kod konačne likvidacije židovske imovine u Bjelovaru te je pod njegovim vodstvom imovina u potpunosti rasprodana i ukradena.

U optužnici Okružnog suda Kaurića se tereti za 9 točaka. Točkom a) optužilo ga se da je svojim političkim djelovanjem i propagandom pomogao stranu državu u ratu s Jugoslavijom. Točka b) navela je da je u vrijeme rata stupio u političku suradnju i primio službu u organima neprijateljske vlasti te da je vršio prisilne mjere nad stanovništvom. U točki c) bio je optužen za organiziranje naoružanih formacija u cilju pomaganja neprijatelja i zajedničke borbe protiv domovine te da je od njih primio oružje i zapovijedi. Pod točkom d) navelo se da je u vrijeme rata sudjelovao kao neposredni izvršilac kod hapšenja koje je za posljedice imalo zlostavljanje, zatvor i odvođenje u koncentracijske logore. U točki e) navelo se da je sudjelovao u masovnom hapšenju stanovništva s posljedicama zatvora i zlostavljanja. Zatim ga je točka f) teretila opet za masovno hapšenje stanovništva i teroriziranje istoga. Pod g) se navelo da je sudjelovao u pljački privatne imovine stanovništva. Točka h) opet ga je teretila za sudjelovanje pri masovnom hapšenju, teroriziranju,

zlostavljanju i pljački imovine stanovnika Jugoslavije. Zadnja točka i) optužila ga je da je u vrijeme rata sudjelovao kao pomagač pri pljački imovine stanovništva.

Ovim djelima počinio je zločine iz čl.3.toč. 3.,6. i 9. Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države.

Optuženik Franjo Kaurić se na sudu branio na slijedeći način. Priznao je da je bio u krugu društva „Kvaternik“ ali je tvrdio da se ne sjeća je li zapravo bio njihov član. Negirao je da je imao bliske veze s Budakom i Štitićem te da je obavještavao lokalno stanovništvo u Velikoj Trnavi o političkim zbivanjima. Priznao je obnašanje dužnosti povjerenika za Hercegovac i da je vrbovao ljude u ustaški pokret. U slučaju zlostavljanja Halamke priznao je da ga je prebacio iz bjelovarskog zatvora u Hercegovac no negirao je da ga je itko zlostavljao. Po Kauriću, Halamka je prebačen u Garešnicu i njegova daljnja sudbina mu nije bila poznata. Također je priznao da je imenovan tabornikom ustaškog tabora Hercegovac, da je položio ustašku prisegu te da je bio tajnik ustaškog stožera u Bjelovaru. Za dužnost tajnika je iznio tvrdnju da je to bio čisto administrativan posao i da nikada nije izlazio na teren. Negirao je optužnicu da je ikada postavljen za stožernog pobočnika. Priznao je da je s Pižetom otišao u Podgarić sakupiti ustaške leševe te su uhitili lokalne četnike kako bi oni prenijeli tijela, no tvrdio je da mu je nepoznata njihova daljnja sudbina. Za akciju u Sibeniku je priznao sudjelovanje, no opravdao je ubojstvo lokalnog Srbina time da je ovaj pokušao pobjeći te da nije nikoga od uhapšenika zlostavljao. U potpunosti je priznao da je bio povjerenik za likvidaciju pokradene imovine i da je za sebe kupio neke sitne stvari.

Sud je ispitao svjedoke Olivu Veleslav, Dragutina Hejtmateka, Većeslava i Vlastu Petr i Luku Mlinarića. Oni su zasebno potvrdili različite elemente Kaurićevog zločinačkog djelovanja, kao i osobno zlostavljanje uhapšenika u više prilika. Sud je za njihova svjedočanstva naveo da im poklanja puno povjerenje jer su bili očevici samih djela. Još dvoje svjedoka, Jovo Bosanec i Stevo Rašeta, su potvrdili Kaurićevu ulogu u Sibeniku te zlostavljanje koje se događalo. Naveli su da su ustaše oslovljavali Kaurića s „gospon tajnik“ iskazujući mu veliko poštovanje što je svjedocima dalo dojam da je on glavna ličnost u cijeloj akciji. I ovoj dvojici svjedoka sud je poklonio puno povjerenje. Sud je u postupku stekao uvjerenje da je Kaurić kriv za sve točke optužnice. Uz potpuna ili djelomična priznanja optuženika i iskaza svjedoka, pronađeni su ustaški dokumenti koje je Kaurić potpisivao kao stožerni pobočnik što je negirao u izjavi. Za zlostavljanja koja su ustaše vršili sud je smatrao da je Kaurić, čak i ako nije znao za to, ipak imao zapovjednu

odgovornost. Sud je zaključio da je optuženik očito bio rukovodeća politička ličnost ustaškog pokreta u Hercegovcu i čitavoj župi Bilogora kroz 1941. i 1942. godinu kada su se vršili najgori ustaški zločini. Mišljenje suda prema sakupljenim dokazima bilo je da je on odgovoran ne samo za djela označena u optužnici, već posredno i za sve zločine koji su se u to doba odvijali u bjelovarskom okrugu. Predložena je smrtna kazna kao jedina primjerena.

Presuda

Presudom Okružnog suda u Bjelovaru 23. siječnja 1946. godine Franjo Kaurić je osuđen na kaznu smrti strijeljanjem, trajnim gubitkom svih političkih i građanskih prava te na konfiskaciju cjelokupne imovine.

Žalba i presuda Vrhovnog suda, molbe

Kaurić je podnio žalbu na prvostupanjsku presudu. Vrhovni sud Hrvatske je 28. veljače 1946. godine donio odluku u kojoj nije uvažio žalbu optuženika. Sud je naveo da se u žalbi samo ponavlja sve što je već izneseno u obrani tijekom prvostupanjskog procesa te da je kazna donesena na Okružnom sudu odmjerenjena s obzirom na Kaurićeve zločine.

Nakon potvrde presude Kaurić je podnio molbu za pomilovanjem, no Prezidijum Narodne Skupštine FNRJ je odbio molbu 2. svibnja 1946. godine. Zatim je podnio zahtjev za obnavljanjem postupka na prvostupanjskom sudu no Vrhovni sud Hrvatske je i to odbio 26. lipnja 1946. godine, ustvrdivši da nisu predstavljene nikakve nove činjenice ili dokazi koji bi uzrokovali preinaku presude.

Smrtna kazna strijeljanjem nad Kaurićem izvršila se 9. kolovoza 1946. godine u jutarnjim satima. Kaurić je izrazio želju da se sastane s nekime iz obitelji kako bi mu donijeli hranu te sa svećenikom prije izvršenja kazne. Kao mjesto pokopa navodi se samo da je pokopan na za to određenom mjestu.

11.6. Andrija Kirin – ustaški logornik za kotar Bjelovar¹⁵⁷

Optužnica protiv Andrije Kirina podignuta je od strane javnog tužioca za okrug Bjelovar 17. prosinca 1945. godine. Kirin je rođen 24. studenog 1907. godine. Po zanimanju je bio tipograf.

¹⁵⁷ HBJ-0091-OKRUŽNI SUD BJELOVAR (u nastavku: OSB) 1945., krivični spisi KZ, kut. 344, "Andrija Kirin".

Živio je u braku bez djece, nije imao imetak i bio je nekažnjavan. U trenutku podizanja optužnice nalazio se u istražnom zatvoru.

Godine 1938. postao je satnik HSZ u Velikom Trojstvu, a s osnutkom NDH njezin zapovjednik koji je pod komandom imao 85 naoružanih osoba. Na toj je poziciji u lipnju 1941. sudjelovao na skupštini HSS-a u Bjelovaru kada je donesen zaključak da se isti raspusti i da se svi članovi stave na raspolaganje Paveliću te da stupe u ustaški pokret. Kirin je zajedno s ostalima potpisao pozdravni telegram Paveliću i odmah stupio u ustaški pokret. Kada se vratio sa službe u Domobranstvu dobio je poziv od tadašnjeg ustaškog stožernika kotara Bjelovar i od njega primio dužnost ustaškog logornika za kotar Bjelovar. Dužnost je prihvatio i u travnju 1943. godine primio dekret o svome imenovanju te položio zakletvu. Na toj je dužnosti sazivao sastanke takozvanog logorskog vijeća na kojima je svim podređenim tabornicima i drugim ustaškim dužnosnicima prenosio direktive ustaškog stožera, provodio jaču i čvršću organizaciju ustaškog pokreta, tražio od tabornika izvještaje i poticao na intenzivniji rad. Jedan od njegovih zadataka bilo je i organiziranje ustaške milicije u Bjelovaru koja je vršila naoružanu patrolu po gradu te učestvovala u akcijama protiv partizana i simpatizera NOP-a. Usustavio je lokalnu obavještajnu mrežu kako bi logor u Bjelovaru bio precizno informiran o djelovanju NOP-a. Od svojih je tabornika tražio da sastave popis svih sumnjivih i nepoćudnih osoba te ga proslijedio ustaškom stožeru koji ih je dalje predao V. Bobanovoj udarnoj diviziji uslijed čijeg je djelovanja stradao ogroman broj partizanskih aktivista i simpatizera. Kirin je osobno sudjelovao u ispitivanju uhapšenika od kojih je mnoge predao tadašnjem Župnom redarstvu na daljnji postupak. Većina tih ljudi su bili slani u koncentracijske logore odakle se više nisu vratili. Početkom 1945. godine prihvatio je dužnost ustaškog logornika za područje grada Bjelovara, objedinivši funkcije kotarskog i gradskog logornika. U siječnju 1945. godine organizirao je političke sastanke s dužnosnicima ustaškog pokreta, te jedan javni politički sastanak u parku grada Bjelovara. Krajem ožujka 1945. godine stupio je u ustašku vojniciu u Zagrebu i postao zapovjednik satnije 16. ustaške divizije s činom poručnika. U Zagrebu je ostao sve do 5. svibnja 1945. godine kada je bojna upućena u Bjelovar. Došavši do Sv. Ivana Žabna bojna se morala povući pred naletom ofanzive Jugoslavenske Armije, prilikom čega je Kirin zarobljen.

Optužnica na okružnom sudu teretila ga je za 6 točaka. Pod točkom a) je optužen da je u vrijeme rata stupio u naoružane vojničke formacije s ciljem pomaganja neprijatelja i sudjelovanja u

zajedničkim borbama protiv vlastite domovine. Točka b) ga je teretila za političku suradnju s neprijateljem i organiziranje udruženja s fašističkim ciljevima. U točki c) navelo se kako je organizirao naoružane vojničke formacije u cilju pomaganja neprijatelja i zajedničke borbe protiv svoje domovine, primajući oružje i pokoravajući se neprijateljskim naredbama. Prema točki d) bio je optužen za pokretanje, organiziranje, uhićivanje, slanje u koncentracijske logore, teror i mučenje stanovništva koje je rezultiralo smrću. Pod točkom e) optužen je za organiziranje političke sastanke koji su pomagali stranu državu u ratu s Jugoslavijom. Posljednja, točka f) ga je teretila za stupanje u naoružane vojničke formacije s ciljem pomaganja neprijatelja i zajedničke borbe protiv svoje domovine.

Djelima iz točke a), c), f), optuženi je počinio zločin iz čl.3.toč.4., djelom pod b) zločin iz čl.3.toč.3., djelom pod d) zločin iz čl.3.toč.3, a djelom pod e) zločin iz čl.3.toč.9., Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države.

Kirin se branio da su raspodjelu staža i patrola određivali seoski starješine (što je kontradiktorno s njegovim priznanjem OZN-i da su primali oružje od ustaša i vršili patrole). Poricanje aktivnosti u HSZ-u za optužbu je bilo lažno jer se iz uvida u dokazni materijal moglo vidjeti da je telegram Paveliću potpisao kao član bivše HSS i kao satnik HSZ. Uz to, njegovu poziciju u HSZ-u je potvrdio i svjedok Nikola Mučurlija. Kirin je tvrdio da je u organizaciji ustaškog pokreta bio neaktivan, ali tužiteljstvo je takvu obranu smatralo lažnom jer da nije savjesno vršio svoju dužnost ne bi se na njoj ni održao, niti bi dobio dodatnu dužnost logornika za grad Bjelovar. Poricanje sudjelovanja u organizaciji milicije za tužiteljstvo je također bilo nelogično zbog pozicije koju je držao.

Ostale je optužbe Kirin, uz određena opravdanja, priznao. Svoju je krivnju pokušao opravdati time da je pomagao pojedincima tijekom svog vremena kao ustaški logornik. Sud je preispitivanjem svjedoka Marije Kirin, Tulezija Pišta i Mile Rebića ustvrdio da optuženi uistinu jest pomagao pojedincima pri bijegu od ustaških vlasti. Unatoč tome, sud je smatrao da pomaganje pojedincima ne umanjuje njegovu krivnju za sva ostala djela za koja je optužen.

Dokazni materijal

Za javno tužiteljstvo dokazni materijal jasno je objašnjavao krivnju pod svim točkama optužnice. Taj materijal činili su sljedeći dokumenti:

Telegram poglavniku Anti Paveliću od strane odbornika bivše gradske organizacije HSS-a u Bjelovaru, potpisan od strane Kirina od 12.6.1941. godine.

Upisnica u Ustašu – Hrvatski oslobodilački pokret. Upisnica ispunjena i potpisana od strane Andrije Kirina iz 16.8.1944. godine.

Novinski članak iz 1.2.1945. godine u tjedniku „Nezavisna Hrvatska“ u kojemu se opisuje „Javni politički sastanak u Bjelovaru“ na slijedeći način: „Sastanak je otvorio logornik za grad i kotar Bjelovar Andrija Kirin iztaknuvši žrtve, koje hrvatski narod pridonosi za očuvanje svoje slobode.“

Presuda

Okružni narodni sud u Bjelovaru je donio presudu 2. siječnja 1946. godine u kojem je Andriju Kirina proglasio krivim za djela pod svim, osim jedne točke optužnice. Sud je kroz Kirinovu obranu i svjedočenje Ivana Zrnaca i Vere Požgaj zaključio da Kirin nije bio odgovoran za organiziranje ustaške milicije. Osuđen je na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanskih i političkih prava, te na konfiskaciju cjelokupne imovine.

Pri donošenju presude sud je kao olakotnu okolnost uzeo djelomično priznanje svjedoka, a kao otegotnu njegovu odlučujuću ulogu u ustaškom pokretu i teške posljedice njegova rada koji je doveo do pogibije drugih osoba.

Žalba i presuda Vrhovnog suda, molbe i izjave.

Andrija Kirin je podnio žalbu 6. veljače 1946. godine na presudu Okružnog suda. Vrhovni sud je donio presudu 23. veljače 1946. godine u kojoj je odlučio da se žalba ne uvažava te potvrdio prvostupanjsku presudu uz objašnjenje da su Kirinovi zločini imali vrlo teške posljedice za velik broj aktivista i simpatizera NOP-a.

U spisima slučaja nalaze se 34 izjave i molbe raznih svjedoka koji izjavljuju da im je optuženi Andrija Kirin na neki način pomagao ili ih sačuvao od ustaškog terora i progona. Unatoč ovom velikom broju pozitivnih izjava, sud nije smatrao da oni mogu prevagnuti nad zločinima koje je optuženi izvršio.

Smrtna kazna strijeljanjem nad Andrijom Kirinom izvršena je 19. svibnja 1946. godine u Bjelovaru. Pokopan je na groblju Sv. Andrije u Bjelovaru.

11.7. Janko Lamač – suučesnik gudovačkog masakra¹⁵⁸

Optužnica javnog tužitelja protiv Janka Lamača podignuta je 8. listopada 1945. godine. Lamač je rođen 18. travnja 1895. godine u Gudovcu gdje je i živio. Bio je ratar, oženjen i bez djece, a u trenutku podizanja optužnice nalazio se u istražnom zatvoru. Optuženiku se prvo sudilo na Vojnom sudu u Bjelovaru, čiju je presudu Viši vojni sud odbacio i zatim prenio slučaj na Okružni sud u Bjelovaru.

Janko Lamač je 28. travnja 1941. godine primio uniformu i oružje od Martina Cikoša te je istog dana sudjelovao u hapšenju oko 20 Srba iz sela Tuk koji su zatim odvedeni u gudovačku općinu. Tamo je Lamač držao stražu, a te večeri su uhapšeni Srbi poubijani na sajmištu.

Ovim djelima Lamač se ogriješio o čl.13. i 14. Uredbe o vojnim sudovima.

Pri vojnom sudu Lamač se branio na slijedeći način. Priznao je da je stupio u HSZ 1939. godine te da je u sklopu te službe nakon uspostave NDH vršio stražu i patrole. Priznao je da je s ostalim zaštitarima uhitio oko 20 ljudi u Tuku koji su kasnije odvedeni na gudovačko sajmište gdje su poubijani. Nakon toga je predao uhićenike Cikošu pred gudovačkom općinskom zgradom i zatim otišao doma. Oko 9 sati navečer istog dana se vratio pred općinu kako mu je bilo ranije naređeno, no rečeno mu je da nije potreban i otišao je kući. Negirao je prisustvovanje strijeljanju i zakapanju ubijenih Srba. Sud je tu naveo zapisnik OZN-e 25. srpnja 1945. godine gdje je Lamač pri saslušanju jasno priznao da je sudjelovao u strijeljanju i pokapanju masakriranih Srba. U obrazloženju presude navelo se da je u HSZ vlastitim priznanjem ušao dobrovoljno čime su njegove daljnje akcije u toj službi također bile dobrovoljne. Zbog zapisnika OZN-e sud nije povjerovao iskazu optuženika prilikom sudskog procesa u kojemu je negirao prisustvovanje masakru.

Vojni sud ga je 8. kolovoza 1945. godine osudio na smrt strijeljanjem. Viši vojni sud JA je 27. kolovoza 1945. godine odlučio vratiti predmet na prvostupanjski proces zbog kontradiktornih izjava optuženog prilikom saslušanja kod OZN-e i Vojnog suda. Na temelju takvih iskaza sud je smatrao da se ne može ustvrditi koja je izjava točna te da se zbog toga nije mogla niti donijeti pravilna odluka. Slučaj Janka Lamača se prebacio na Okružni sud u Bjelovaru.

¹⁵⁸ HBJ-0091-OSB 1945., krivični spisi KZ, kut. 341., "Lamač Janko".

Prilikom saslušanja na Okružnom sudu u Bjelovaru Lamač je izjavio da je priznanje na saslušanju kod OZN-e dao pod pritiskom. Optužnica ga je teretila da je sudjelovao u masovnom hapšenju stanovništva Jugoslavije koje je za posljedicu imalo njihovo masovno ubijanje. Izostavila je sudjelovanje pri samom izvršenju masakra i pokapanju ubijenih. Time se ogriješio o čl.3.toč.3 Zakona o Krivičnim djelima protiv naroda i države.

Lamač se branio da je na hapšenje bio prisiljen što je Okružni sud odbio uvažiti jer je u HSZ stupio dobrovoljno. Kako bi potvrdio da nije sudjelovao pri samom masakru Lamač je naveo dvojicu svjedoka koje je sud odbio preslušati jer optužnica ionako nije sadržavala optužbu za to djelo. Pošto su prije same presude navedeni zapisnici te dvojice svjedoka od kojih niti jedan nije vidio Lamača nakon predaje zatvorenika pred općinskom zgradom može se zaključiti da je sud povjerovao njihovim iskazima te zato nije niti uključio optužbu za sudjelovanje u masakru.

Presuda

Okružni sud u Bjelovaru donio je presudu 25. listopada 1945. godine. Lamač je osuđen na lišavanje slobode s prisilnim radom u trajanju od 3 godine te na gubitak nacionalne časti isto u trajanju od 3 godine. Unatoč tome što je u presudi navedeno da se Lamač ogriješio prema Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države, u samom donošenju presude kazna mu je određena po Odluci o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj.

Žalba i presuda Vrhovnog suda, molbe

Žalbu na presudu Okružnog suda podnio je javni tužilac iz mišljenja da je donesena presuda bila preblaga s obzirom na težinu zločina koji je optuženik počinio te mu se kazna nije smjela odrediti po Odluci o zaštiti nacionalne časti već po Uredbi o vojnim sudovima sukladno članku 18. Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države. Vrhovni sud je 14. prosinca 1945. godine donio odluku u kojoj je prihvatilo žalbu i odredilo kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u trajanju od 15 godina i gubitkom građanskih i političkih prava na 10 godina.

Lamač je podnio molbu za pomilovanje koju je Prezidijum Narodne skupštine FNRJ odbio uvažiti 5. rujna 1946. godine.

Tijekom rujna 1949. godine Lamač je opet podnio molbu za pomilovanje, a ovaj put ju je Prezidijum odlučio djelomično uvažiti. Donesena je odluka 6. prosinca 1949. godine u kojoj se kazna snizila s 15 godina prisilnog rada na 12 godina.

11.8. Nikola Mikulanović – legionar „Vražje divizije“¹⁵⁹

Optužnica protiv Nikole Mikulanovića podignuta je 9. listopada 1945. godine. On je rođen 11. siječnja 1904. godine u Podgorcu. Po zanimanju je bio ratar te je bio oženjen i imao dvoje djece. U trenutku podizanja optužnice nalazio se u istražnom zatvoru.

Nakon uspostave NDH Mikulanović je kao član HSZ-a primio oružje od ustaša. Zajedno s drugim ustašama 29. travnja 1941. godine uhapsio je oko 30 Srba u selima Podgorcu, Visovi i Lipovčani. Među uhićenima je bio pravoslavac Sreten Popović kojega su tom prilikom zlostavljali i prijetili mu ubojstvom. Popovića su odveli u dvorište jedne kuće u Visovima gdje je već bio doveden Simo Gvozdenčević. Mikulanović je zatim Gvozdenčevića istukao puškom po glavi takvom silinom da mu je razbio glavu i pritom slomio pušku. Nakon toga ga je odvukao u šumu s ostalim ustašama, gdje ga je probo s bajunetom i zatim opalio u njega metak. Krajem svibnja 1942. godine pridružio se hrvatskoj legiji te je poslan na obučavanje u Njemačku. Kao legionar 369. puka sudjelovao je u borbi protiv Crvene armije na Donu gdje je bio ranjen. Nakon toga se vratio u Njemačku i ostao u njemačkoj vojsci sve do kraja rata.

Optužnica ga je teretila pod dvije točke. Pod a) da je kao neposredni izvršilac sudjelovao u masovnom hapšenju, zlostavljanju, mučenju i ubojstvu stanovnika Jugoslavije. Točka b) navela je da je učestvovao kao borac protiv saveznika svoje domovine.

Ovim djelima ogriješio se o čl.3.toč.3. i 5. Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države.

Mikulanović se branio na slijedeći način. Priznao je da je sudjelovao u masovnom hapšenju Srba te da je nekoliko puta udario Gvozdenčevića puškom u glavu no negirao je da ga je ubio. Izjavio je da su druga dvojica ustaša odveli Gvozdenčevića u šumu i ubili ga te zatim Mikulanoviću rekli da o tome nikome ništa ne govori. Sud je naveo iskaze više svjedoka za ovaj događaj. Gvozdenčevićev sin Dušan je potvrdio da je optuženi kundakom tukao njegovog oca Simu dok mu puška nije pukla te da ga je odveo u šumu, probadao bajunetom i zatim upucao. Svjedok Sreten Popović je naveo da je Mikulanović zaista slomio pušku udarcima na Gvozdenčević te da je vidio

¹⁵⁹ HBJ-0091-OSB 1945., krivični spisi KZ, kut. 341, "Nikola Mikulanović".

Mikulanovića kako ga odvodi u šumu. Svjedok Kobasica je naveo sve isto kao Popović s tim da je vidio Mikulanovića kako probada Gvozdencevića bajunetom. Svjedok Mile Šarac je također potvrdio sve navode drugih svjedoka. Uz ove iskaze sud je stekao uvjerenje da je Mikulanović doista počinio sve od navedenog. Po svjedočanstvu Mile Šarca, Mikulanović je prilikom tog događaja bio očito pripit i u uzbuđenom stanju, što je sud naveo da će uzeti u obzir prilikom izricanja kazne. Mikulanović je priznao da je kao legionar bio u Njemačkoj na obuci, da je sudjelovao u borbama na Donu te da je ostao u Njemačkoj vojsci sve do kraja rata.

Presuda

Okružni sud je donio presudu 15. prosinca 1945. godine. Mikulanović je osuđen na kaznu lišavanja slobode s prisilnim radom u trajanju od 20 godina, gubitkom svih građanskih i političkih prava osim roditeljskih te na konfiskaciju cjelokupne imovine.

Žalbe i presuda Vrhovnog suda, molbe

Žalbu protiv presude Okružnog suda podnio je Javni tužilac 22. prosinca 1945. godine. U žalbi je navedeno da je već samo prvim činom hapšenja i ubojstva Mikulanović zaslužio najstrožu kaznu smrti, dok drugi dio njegovih postupaka samo dokazuje da se nije promijenio te da je vjeran sluga fašista.

U isto vrijeme žalbu na presudu je podnio i Mikulanović, navodeći da je izrazito žalio zbog počinjenih djela te da ni sam ne može shvatiti kako je mogao tući Gvozdencevića puškom po glavi. Opet je negirao njegovo ubojstvo, no naveo je da ga je sram i kajanje primoralo da ode u Njemačku kako bi se maknuo iz svog kraja.

Vrhovni sud Hrvatske je donio presudu na temelju ovih žalbi 9. veljače 1946. godine. Žalba optuženika se nije uvažila, a žalba javnog tužioca je prihvaćena. Kazna Okružnog suda je preinačena na kaznu smrti strijeljanjem, trajnim gubitkom političkih i građanskih prava osim roditeljskih te na konfiskaciju cjelokupne imovine. Kao razloge za ovakvu odluku sud je naveo slijedeće. Da njegovo djelomično priznanje ne može umanjiti težinu zločina prilikom kojeg je optuženik dao maha svom životinjskom nagonu. Sud je smatrao to dodatno gorim time što je bio ratar i obiteljski čovjek naučen na miran život. Navedeno je da je vrlo jednostavno htjeti obrisati svoje zločine izjavom o kajanju. Njegovo kajanje sud je smatrao lažnim jer je u Njemačku otišao na obučavanje, a ne kako je on izjavio da bi pobjegao iz svog kraja zbog grižnje savjesti. Također

je napomenuto da je sudjelovao upravo u 369. puku, tj. diviziji, poznatoj po nazivu „Vražja divizija“ gdje je nastavio svoja zlodjela. Sud nije stekao uvjerenje da bi optuženik mogao postati koristan član ljudske zajednice te da jedino njegovo potpuno uklanjanje iz iste može smatrati primjerenom kaznom.

Prezidijum Narodne Skupštine NRH je odbio molbu za pomilovanje Nikole Mikulanovića 30. ožujka 1946. godine. U srpnju 1946. godine Mikulanovićeva žena podnijela je još jednu molbu za pomilovanje, ovaj put s dodatkom potvrde Mjesnog Narodnog odbora Podgorci u kojem se navodi da cijeli kraj zna Mikulanovića kao mirnu osobu te da je bio zaveden od strane drugih osoba na djela koja je počinio. Ova molba je također odbijena. Kazna smrti strijeljanjem nad Nikolom Mikulanovićem izvršena je 27. kolovoza 1946. godine.

11.9. Franjo Sentinella – upravitelj bjelovarske Gimnazije¹⁶⁰

Spisi o slučaju Franje Sentinelle su prijepisi originalnih dokumenata te nažalost ne sadržavaju optužnicu. Slijedom toga se datum podizanja optužnice protiv Sentinelle ne može ustvrditi. U svakom slučaju prilikom izricanja presude Sentinella se nalazio u istražnom pritvoru u Bjelovaru od 26. svibnja 1945. godine. Sentinella je rođen 8. ožujka 1900. godine u Trogiru, a prebivao je u Zagrebu. Po zanimanju bio je profesor te je bio oženjen i imao jedno dijete.

Odmah nakon uspostave NDH Sentinella se priključio ustaškom pokretu da bi u ožujku 1942. godine bio postavljen za upravitelja realne gimnazije u Bjelovaru. Zatim je 23. travnja iste godine postavljen za stožernog odjelnog upravitelja za duhovni odgoj kod ustaškog stožera Bilogora. Na ovim dužnostima Sentinella je širio ustašku propagandu među učiteljima, odgajao djecu u ustaškom duhu te konstantno govorio protiv Židova i Srba. Također je surađivao s okupatorom na političkom polju, često pišući za bjelovarske tjedne listove te održavanjem političkih govora. U sklopu tog političkog rada 13. lipnja 1942. godine na Pavelićev rođendan Sentinella je održao govor u sklopu priredbe na kojemu je hvalio Pavelića kao uskrstitelja Hrvatske države. Naglašavao je razlike među Hrvatima i Srbima, pravednost ustaške borbe te opasnost komunizma. U tjedniku Nezavisna Hrvatska je 18. srpnja 1942. godine napisao uvodnik pod imenom „Svijetle žrtve“. U tom uvodniku opisao je kako su dvojica učenika gimnazije zavedeni njegovom propagandom otišli na improviziranu akciju protiv partizana gdje su i poginuli te postali „okrunjeni palmom mučeništva predstavljajući temelje sve Hrvatske.“. U broju 66. istog tjednika od 5. rujna 1942.

¹⁶⁰ HBJ-0091-OSB 1945., krivični spisi KZ, kut. 345, „Sentinella Franjo“.

godine Sentinella je napisao članak u kojemu je kritizirao školstvo bivše Jugoslavije navodeći da je ono bilo u službi stranih Židova i marksista te da je pogubno utjecalo na dušu hrvatskog čovjeka. Zatim je u broju 68. tjednika „Bilogora“ od 19. rujna 1942. godine napisao članak o smjernicama hrvatske književnosti u kojima je naglašavao ustaške i fašističke ideale, a napadao je socijalnu književnost. Na kraju teksta naveo je da je „suvremena rodoljubna književnost“ donijela hrvatskom narodu „slobodnu i nezavisnu državu Hrvatsku“.

Svim ovim djelima ogriješio se o čl.3.toč.6. Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države. Neobično je da se u opisu presude ne navodi nikakva obrana optuženog. Navedeno je da se oslobađa od proširenih optužbi (koje su u presudi navedene tek nakon izricanja kazne). Te proširene optužbe odnosile su se na to da je bio u uskoj vezi s VRP-om i da im je prokazivao tadašnje učenike gimnazije. Pod naslovom „Razlozi“ u presudi gdje se pojašnjava sudska odluka o kazni je samo napisano „(Kao nepotrebno ispušteni)“.

Presuda

Presuda protiv Sentinelle donesena je 24. svibnja 1946. godine. Osuđen je na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom od 2 godine te na gubitak svih političkih i pojedinih građanskih prava, osim roditeljskih, na 10 godina.

Žalba i presuda Vrhovnog suda, molbe

Žalbu na presudu Okružnog suda podnio je javni tužilac NRH jer je smatrao da s obzirom na snažnu protunarodnu djelatnost optuženika među omladinom postoji nesrazmjer između zaslužene i presuđene kazne. Javni tužilac je predložio da se kazna preinači što je Vrhovni sud uvažio. Sud je 23. kolovoza 1946. godine donio odluku da se osuđeni kazni na 6 godina lišenja slobode s prisilnim radom te gubitkom političkih i pojedinih građanskih prava, osim roditeljskih, na 5 godina.

Franjo Sentinella pušten je na slobodu 25. svibnja 1951. godine. Nakon izlaska iz zatvora Sentinella je podnio molbu za ublažavanjem kazne u vidu gubitka političkih i građanskih prava, navodeći da je zbog bolesti koje su se razvile prilikom boravka u zatvoru u nemogućnosti obavljati bilo kakav posao van svoje struke. Vrhovni sud je uvažio ovu molbu 31. prosinca 1952. godine, smanjivši gubitak građanskih prava na trajanje od 1 godine u što se ubrojio period od njegova puštanja iz zatvora.

11.10. Dr. Luka Starčević – HSS-ovac i petokolonaš ¹⁶¹

Optužnica javnog tužitelja (za vijeće suda za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj) protiv dr. Luke Starčevića podignuta je 7. kolovoza 1945. godine. Starčević je rođen 13. prosinca 1905. godine u Podgariću, ali je imao stan u Bjelovaru u kojemu je ponekad obitavao. Bio je oženjen i po zanimanju je bio odvjetnik. U trenutku podizanja optužnice Starčević se nalazio u istražnom zatvoru.

Luka Starčević je zajedno s Makancem i Štumpfom nakon pobune 108. puka otišao pred okupatorsku njemačku vojsku kako bi predali grad. U cijelom periodu okupacije Starčević je redovito odlazio u Zagreb predstavnicima protunarodnog i reakcionarnog vodstva HSS-a gdje je primao upute za rad u svom selu. Dobivao je direktive iz Zagreba po kojima je širio anti partizansku propagandu te nagovarao seljane na pristupanje domobranstvu. Dijelio je propagandni materijal u vidu letaka i časopisa. Svojim je bliskim suradnicima i prijateljima često na sastancima govorio o domobranima kao jedinoj čistoj i pravoj hrvatskoj vojsci. Također je dijelio drugim pripadnicima HSS-a upute na koji način izabrati u svojim selima političke povjerenike i povjerenike za zaštitu, koji bi kada to naredi reakcionarno vodstvo HSS-a, preuzeli političku i vojnu inicijativu u svoje ruke.

Optužnica ga je teretila za dvije točke. Pod točkom a) navelo se da je pomogao izdajničku organizaciju u cilju poraza Jugoslavije, a pod b) da je učestvovao u izdajničkoj političkoj organizaciji koja je za svrhu imala slabljenje otpora NOB-a.

Ovim djelima ogriješio se o čl.2.toč.8. Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj.

Luka Starčević se branio na slijedeći način. Priznao je da je sudjelovao pri predaji grada okupatoru, no ne zato da bi pozdravio Nijemce, već da bi spriječio frankovce na čelu s Makancem da učine nešto protiv članova i pristaša HSS-a u Bjelovaru. Sud je ovakvu obranu smatrao neosnovanom jer je sam Makanec u tom trenutku bio član HSS-a te da je vodstvo stranke ionako odigralo izdajničku ulogu u Bjelovaru. Slijedom toga Starčevićev navedeni strah da bi Makanec napravio nešto protiv HSS-a nije bio uvažen. Sud je preslušao svjedoka Roberta Vagnera koji je naveo da se Starčević uistinu sukobio s Makancem no oko toga koji od njih dvojice bi trebao imati glavnu riječ u političkim pitanjima u Bjelovaru te da su se zamalo fizički sukobili. Za drugu točku

¹⁶¹ HBJ-0091-OSB 1945., krivični spisi KZ, kut. 350, "Dr. Luka Starčević i dr."

optužnice sud je naveo da je Starčević vrlo vješto izbjegavao jasno dati priznanje. Optuženi je tvrdio da je propagirao odlazak ljudi u domobrane jer je bio disciplinirani član HSS-a te mu nije padalo na pamet osporavati političke stavove i direktive vodstva. Sud ni ovu obranu nije uvažio mišljenjem da je nevjerojatno da bi intelektualac i advokat poput Starčevića slijepo slušao zapovijedi vodstva HSS-a bez da bi razmotrio ispravnost istih. Čak i da je takva njegova tvrdnja bila istinita, sud je smatrao da to nije moglo ublažiti njegovu krivnju jer je objektivno naštetio interesu naroda i NOB-a. Kao otegotnu okolnost sud je naveo Starčevićev položaj kao jednog od najpoznatijih HSS-ovaca u okolici.

Presuda

Okružni sud u Bjelovaru je donio presudu 17. kolovoza 1945. godine. Starčević je osuđen na prisilni rad u trajanju od 12 godina te na gubitak nacionalne časti u trajanju od 10 godina.

Žalbe i presuda Vrhovnog suda, molbe

Starčevićeva supruga podnijela je molbu za pomilovanje u njegovo ime 26. kolovoza 1946. godine. Molba je bila odbijena 19. travnja 1947. godine. Ona je zatim opet podnijela molbu 1948. godine no obaviještena je da se molbe mogu ponoviti tek svake dvije godine računajući od rješenja prijašnje molbe.

Iz izvješća Ministarstva unutrašnjih poslova NRH iz lipnja 1948. godine navelo se da je Starčević u Lepoglavi radio u kulturno prosvjetnoj ekipi no da nije pokazao nikakvu volju za rad. Iz tog razloga prebačen je u košaračku radionicu gdje se opet nije nimalo trudio. Njegovi politički stavovi su ocijenjeni kao potpuno negativni jer je stalno pričao o skorom slomu državnog uređenja. Tijekom boravka u zatvoru družio se isključivo s reakcionarnim elementima, a na ostale zatvorenike seljake i radnike je gledao svisoka. Vladanje mu je ocijenjeno kao srednje, a zdravstveno stanje kao dobro.

Nakon još jedne molbe za pomilovanje 1949. godine Prezidijum Sabora NRH je donio odluku 4. listopada 1949. godine da se Starčeviću oprostí jedna godina lišenja slobode s prisilnim radom i pet godina gubitka nacionalne časti.

Izvješće uprave Stare Gradiške 30. lipnja 1950. godine donijelo je podatke da je Starčevićev rad u novom logoru neocijenjen jer se već dulje vremena nalazio u bolnici. Navelo se da je politički kao

stari HSS-ovac ostao potpuno isti, negativan prema FNRJ, ali i dobrog vladanja. Zdravstveno stanje mu je bilo navedeno kao slabo.

Zbog sve lošijeg zdravstvenog stanja odlukom Vrhovnog suda NRH Starčević je pušten na slobodu 10. kolovoza 1950. godine.

12. Zaključak

Zbog zločinačkog djelovanja ustaške Nezavisne Države Hrvatske i njemačkih okupacijskih snaga nova jugoslavenska vlast se morala obračunati s velikim brojem zločinaca. Svi ti zločinci su objedinjeni pod pojmom narodnog neprijatelja još za vrijeme rata. Tada je započeo i obračun s njima van bilo kakvih zakonodavnih okvira jer oni u tom trenutku nisu niti mogli postojati. Vodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta je već 1941. godine zabranilo egzekucije ratnih zločinaca na licu mjesta, ali takve odmazde su se nastavile i svoju kulminaciju su doživjele u svibnju 1945. godine zbog ogromnog broja uhvaćenih zločinaca te ustaškog odbijanja predaje. Josip Broz Tito je u pokušaju da osujeti bilo kakve oblike osvete donosio niz naredbi i amnestija. Kako se rat bližio kraju nova vlast je započela s državnopravnim uređenjem. Obračun s narodnim neprijateljem je počeo dobivati sustav pravnih normi unutar kojih je mogao izvršiti svoj zadatak. Donošeni su zakoni i odluke po kojima se moglo goniti ratne zločince. Uspostavljene su komisije koje su imale zadatak utvrđivanja i prikupljanja dokaznog materijala za počinjene zločine te njihove izvršitelje i naredbodavce. Iako je novi pravosudni sustav imao određene nedostatke, vlast je kontinuirano radila na njegovom unapređenju.

Obračun s narodnim neprijateljem u Bjelovaru započeo je već 21. prosinca 1944. godine. Na oslobođenim područjima grada i kotara uspostavljen je Vojni sud Komande bjelovarskog područja, a uskoro je sa svojim radom krenula i Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača. Unatoč poslijeratnom uspostavljanju zakonodavnih okvira obračun se nažalost događao i van njih, no do srpnja 1945. godine stanje se po tom pitanju primirilo.

Vojni sudovi su provodili brze procese u kojima nisu bili zadovoljeni svi uvjeti pravednog suđenja. U velikoj većini slučajeva njihove presude su se u potpunosti temeljile na izjavama optuženika koje su uglavnom priznavali sve točke optužbe. Iako je vojni sud uzimao u obzir njihovu obranu, rijetko ju je doista uvažavao. Unatoč tome kazne su bile relativno blage, a optuženici su imali pravo ulaganja molbe za pomilovanje. Čak i bez ulaganja molbi, nakon donošenja Ukaza o općoj amnestiji i pomilovanju ona se primijenila na znatan broj osuđenika.

Uz Vojne sudove obračun su provodili i Narodni sudovi. Okružni sud u Bjelovaru je presude u nekim slučajevima donosio po Odluci o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj do trenutka kada je donesen Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države. Za razliku od Vojnog suda, Okružni sud je imao daleko temeljitije procese s izjavama svjedoka i optuženika, dokaznima

materijalom i dokumentima od strane Komisija za utvrđivanje ratnih zločina. Optuženici su imali pravo na ulaganje žalbi na prvostupanjske presude koje je Vrhovni sud Hrvatske razmatrao i često vraćao na ponovno suđenje. Kao i kod Vojnog suda osuđenici su imali pravo na ulaganje molbi za pomilovanje. Okružni sud je svojim procesom suđenja bio pravedniji nego Vojni sud.

Na 200 analiziranih primjera s Vojnog i Okružnog suda kazne smrti su bile rijetke, a uvijek bi morale biti odobrene od strane viših instanci. Jednako rijetke su bile i oslobađajuće presude, no optuženici su nerijetko bili oslobođeni određenih točaka optužbe. Kazne su uglavnom bile lišavanje slobode sa ili bez prisilnog rada te gubitak određenih prava. Često se izdavala kazna konfiskacije imovine, izгона u neprijateljsko uporište, proglašavanja narodnim neprijateljem te razne novčane i pojedinačne imovinske kazne.

Mišljenja sam da je teško odrediti jesu li suđenja bila pravedna. Drugi svjetski rat je sa sobom donio razaranja na do tada nezamislivoj razini. Vlasti NDH i njemački okupator su izvršili nebrojene zločine van svih granica čovječnosti. Nakon takvog terora lako je shvatljivo da je potreba za kažnjavanjem zločinaca bila iznimno velika. Oslobođenjem od fašista pravda je morala biti zadovoljena. Kako su procesi obračuna s narodnim neprijateljem započeli prije kraja rata treba uzeti u obzir i bijes usmjeren protiv svih čimbenika ustaškog režima. Unatoč posve ljudskoj potrebi za osvetom, nova vlast je činila sve u svojoj moći da sistematizira pravni okvir unutar kojeg će se obračun s narodnim neprijateljem provesti na pravedan način.

13. Bibliografija

BALEN, Šime. *Pavelić*. Zagreb: Društvo novinara Hrvatske, 1952.

GEIGER, Vladimir. „Lišavanje slobode i prisilni rad u hrvatskom/jugoslavenskom zakondavstvu 1945.-1951.“. U: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945.,1945.-1951.*, ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić i Marica Karakaš Obradov. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009. 151-167.

GOLDSTEIN, Ivo. *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber, 2013.

ISTI. *Povijest Hrvatske 1945.-2011.*, sv. 1. Zagreb: EPH Media d.o.o., 2011.

ISTI. “Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev“. U: *1945. – Razdjelnica Hrvatske povijesti*, ur. Nada Kisić - Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005, 59-74.

GOLDSTEIN, Slavko. *1941. Godina koja se vraća*. Zagreb: Fraktura, 2020.

GRAHEK RAVANČIĆ, Martina. „Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje“. *Historijski zbornik* 66 (2013), br. 1:149–172.

JURČEVIĆ, Josip. „Osnovne značajke presuda jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova u Hrvatskoj 1944. i 1945. godine“. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena ispitivanja* 21 (2012), br. 4: 1007-1026.

KARAULA, Željko. *Moderna povijest Bjelovara 1871.-2010., Od razvojačenja varaždinske krajine do suvremenog Bjelovara*. Bjelovar – Zagreb: Tiskara Horvat, 2012.

ISTI. *Bjelovarski ustanak 7.-10. travnja 1941. u povijesnim izvorima, Dokumenti*. Bjelovar: Viatoni d.o.o, 2012.

ISTI. “*Slučaj Gudovac*” 28. travnja 1941., u *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 39., 2007.

ISTI. „Jedan dokument o zločinu u Gudovcu 28. travnja 1941. godine za vrijeme NDH“ u: *Zbornik Janković, br. 3 (2018)*.

ISTI. „Stradanje romskog stanovništva na području Velike župe Bilogora za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941. - 1945.)“. U: *Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, ur. Danijel Vojak, Ivo Pejaković. Zagreb, Jasenovac: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „KALI SARA“; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Spomen – područje Jasenovac, 2018, 88-100.

ISTI. „Gradski načelnici Bjelovara (1871-1945.)“. *Cris* 13 (2011), br. 1: 206-217.

KISIĆ – KOLANOVIĆ, Nada. „Pravno utemeljenje državno centralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.-1952. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992), br. 1: 49-99.

ISTA. „Vrijeme političke represije: „veliki sudski procesi“ u Hrvatskoj 1945.-1948.“ *Časopis za suvremenu povijest* 25 (1993), br. 1: 1-23.

MATIĆ, Zdravko. *Vojno tužilaštvo Jugoslavenske Armije (1941.-1955.)*, Zagreb: Hrvatsko vojno učilište „Dr. Franjo Tuđman“, 2021.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946., Dokumenti Zagreb i središnja Hrvatska, HIP-Slavonski Brod – HIP-Zagreb, Zagreb, 2008.

RADELIĆ, Zdenko. „Sudbina pristaša HSS-a u Hrvatskoj 1945.-1950.“ *Časopis za suvremenu povijest* 27 (1995), br. 1: 77-101.

SIROTKOVIĆ, Hodimir. „Pravosudne strukture u hrvatskom zemljama od 1918. do 1945. godine“. *Vjesnik Istarskog arhiva* 32 (1991), br. 1:17-30.

VOJAK, Danijel. „Stradanje romskog stanovništva na širem bjelovarsko-bilogorskom području za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941. – 1945.)“. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 12 (2018), 61-85.

13.1. Izvori

Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Zagreb: Narodna vlada Hrvatske, Ministarstvo pravosuđa, 1945.

Službeni list DFJ (Beograd), 66 (1945).

Josip, BROZ, *Fočanski propisi*, (1942). Preuzeto s:

<https://focanskidani.wordpress.com/2016/11/10/focanski-propisi/>. 18.09.2022.

Arhivski izvori:**Okružni sud:**

HBJ-0091-A2.2.-340- Okružni sud Bjelovar 1945. (19-203)

HBJ-0091-A2.2.-341- Okružni sud Bjelovar 1945. (205-230)

HBJ-0091-A2.2.-342- Okružni sud Bjelovar 1945. (231-260)

HBJ-0091-A2.2.-343- Okružni sud Bjelovar 1945. (261-290)

HBJ-0091-A2.2.-344- Okružni sud Bjelovar 1945. (291-349)

HBJ-0091-A2.2.-345- Okružni sud Bjelovar 1945. (350-364)

HBJ-0091-A2.2.-346- Okružni sud Bjelovar 1945. (365-394)

HBJ-0091-A2.2.-347- Okružni sud Bjelovar 1945. (396-410)

HBJ-0091-A2.2.-348- Okružni sud Bjelovar 1945. (411-436)

HBJ-0091-A2.2.-349- Okružni sud Bjelovar 1945. (1-46)

HBJ-0091-A2.2.-350- Okružni sud Bjelovar 1945. (47-83)

Okružna komisija:

HR-DABJ-0029-kut.1- Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar

HR-DABJ-0029-kut.2- Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar

HR-DABJ-0029-kut.3- Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar

HR-DABJ-0029-kut.4- Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar

HR-DABJ-0029-kut.5- Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar

HR-DABJ-0029-kut.6- Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar

HR-DABJ-0029-kut.7- Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar

HR-DABJ-0029-kut.8- Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar

HR-DABJ-0029-kut.10- Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar

HR-DABJ-0029-kut.11- Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Bjelovar

Vojni sud:

HR-DABJ-0331-kut.1-2.- Divizijski vojni sud Bjelovar

HR-DABJ-0331-kut.3.- Divizijski vojni sud Bjelovar

HR-DABJ-0331-kut.4.- Divizijski vojni sud Bjelovar

HR-DABJ-0331-kut.5.- Divizijski vojni sud Bjelovar

HR-DABJ-0331-kut.6.- Divizijski vojni sud Bjelovar

HR-DABJ-0331-kut.7.- Divizijski vojni sud Bjelovar

HR-DABJ-0331-kut.8.- Divizijski vojni sud Bjelovar

HR-DABJ-0331-kut.9.- Divizijski vojni sud Bjelovar

HR-DABJ-0331-kut.10.- Divizijski vojni sud Bjelovar

HR-DABJ-0331-kut.11.- Divizijski vojni sud Bjelovar

Gradska komisija:

HR-DABJ-0048-kut.1-4.- Gradska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Bjelovar

Kratice

HSS – Hrvatska seljačka stranka

HSZ – Hrvatska seljačka zaštita

NDH – Nezavisna Država Hrvatska

KPH – Komunistička partija Hrvatske

CK KPH – Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske

JA – Jugoslavenska Armija

NKOJ – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije

NOP – Narodnooslobodilački pokret

NOB – Narodnooslobodilačka borba

AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije

NRH – Narodna Republika Hrvatska

FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija

DFJ – Demokratska Federativna Jugoslavija

ZAVNOH – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije

DFH – Demokratska Federativna Hrvatska

VRP – Vrhovno redarstveno povjerenstvo

Sažetak

U godinama prije izbijanja Drugog svjetskog rata ustaše su u Bjelovaru započeli sa svojim djelovanjem. Pod njihovim vodstvom i propagandom pokrenut je Bjelovarski ustanak koji je, iako usamljen događaj, dobio na važnosti u ustaškoj mitologiji. Nakon uspostave vlasti, NDH je odmah pokrenula teror nad stanovništvom započevši s masakrom u Gudovcu. Kroz slijedeće godine do kraja rata provodili su najgore vrste zločina nad Srbima, Židovima, Romima te svim Hrvatima koji su im pružali otpor, a posebice komunistima. U takvom zločinačkom djelovanju imali su punu potporu njemačkih okupacijskih snaga. Kraj vladavine NDH ostavio je za sobom ljudska stradanja na do tada nezamislivoj razini. Zbog takve ogromne količine počinjenih ratnih zločina, Narodnooslobodilački pokret je već tijekom rata morao razmatrati na koji način se obračunati s „narodnim neprijateljima“. Zajedno sa Saveznicima, Jugoslavija je imala potrebu i obvezu da procesuirat ratne zločince. Oslobođenjem bjelovarskog kraja od NDH obračun se ponekad događao i van bilo kakvih sudskih procesa. Unutar zakonodavnih okvira suđenja su provodili Vojni sud i Okružni sud. Kako bi se nad zločincima provela pravda, a ne osveta, nova vlast je sustavno unaprjeđivala zakonodavni sustav. Donošeni su novi zakonski okviri s jasnim propisima i demokratskim načelima suđenja. Osnovane su Komisije koje su trebale prikupiti dokaze o počinjenim zločinima i njihovim naredbodavcima. Na bjelovarskom području Vojni i Okružni sud su imali stotine slučajeva ratnih zločinaca. U kaosu rata, Vojni sud je imao najviše slučajeva no kazne koje je izdavao su bile relativno blage te su pomilovanja bila česta, unatoč nedostacima samog postupka. Na suđenjima Okružnog suda su se pak provodili temeljiti postupci koji su bili pravedniji i u skladu sa svim propisanim normama. Kako bi se rad oba suda mogao detaljnije promotriti u zadnja dva poglavlja je predloženo 20 specifičnih slučajeva. Na njima je vidljivo na koji način su podizane optužnice i donošene presude, kakve su bile obrane optuženika, dodijeljene kazne i konačno presude Vrhovnog suda ukoliko je slučaj to zahtijevao.

Summary

In the years before World War II the Ustaše had already begun with their activities in Bjelovar. Under their leadership and propaganda, the Bjelovar Revolt started which, although a lone event, would gain significance in the Ustaše mythology. Immediately after gaining power the NDH started a campaign of terror on the local populace, beginning with the massacre at Gudovac. In the following years and up until the end of the war, the Ustaše committed the worst atrocities against Serbs, Jews, Roma peoples and all Croats who resisted them, especially the communists. In their criminal behavior they had the full support of the German occupying forces. When the reign of NDH ended, it left behind the destruction of human life on an unprecedented scale. Because of the enormous amount of war crimes they committed, the People's Liberation Movement had no other choice but to start planning for the eventual "squaring of accounts" with the "enemies of the people". Along with other Allies, Jugoslavija had both a need and an obligation to process war criminals. When the Bjelovar area was freed, the confrontation of these criminals sometimes happened outside any lawful procedures. Meanwhile, the Military court and the local County court held processes inside sets of newly formed laws. To make sure that these war criminals would receive justice, and not simple revenge, the new government constantly kept improving legislation. New laws with clear procedures and democratic principles were passed. Commissions were being set up with the goal to gather evidence of war crimes and those who committed them. In the Bjelovar area, both the Military and County courts had hundreds of cases. In the wartime chaos, the Military court had the most cases, but their verdicts were relatively mild and pardons were frequent despite the fact that the proceedings had their shortcomings. The County court had much

more detailed proceedings and was far more just and in accordance with regulations. For the purpose of a more detailed look into the very proceedings at these two courts, the last two chapters present 20 cases. By examining them it can be clearly seen in which way were indictments raised, verdicts delivered, what the accused presented in their defense, what kind of punishments were assigned and finally, the verdicts of the Supreme court if the case called for one.